

RECHTDOENAAN
Wittgenstein voor geestelijk verzorgers
LEVENSBE SCHOUWELIJKE
Een filosofische reflectie op religieuze taal
PLURIFORMITEIT

Masterscriptie Geestelijke Verzorging
Augustus 2010

Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap
Rijksuniversiteit Groningen

Scriptiebegeleiding
Dr. J.K.Muthert
Prof.dr.A.F.Sanders

Irene Plaatsman-van der Wal, s1331019

	Voorwoord	4
1	Inleiding	6
1.1	Uitgangspunt van het onderzoek	6
1.2	Geestelijke verzorging in de geestelijke gezondheidszorg	7
1.2.1	Geestelijk verzorging en aandacht voor zingeving	7
1.2.2	Feiten en waarden in de geestelijke gezondheidszorg	8
1.2.3	Geestelijke gezondheidszorg en aandacht voor religie	9
1.2.4	Geestelijke verzorging: een beroep in ontwikkeling	10
1.2.5	Mijn werkterrein	12
1.3	Wittgenstein voor geestelijk verzorgers	12
1.3.1	Motivatie en doelstelling	12
1.3.2	Onderzoeksvragen	13
1.3.3	Verantwoording van het onderzoek	14
1.3.4	De opzet van het onderzoek	15
2	Taken van de filosofie en de diagnostisch - hermeneutische competentie: relevantie	18
2.1	Inleiding op de filosofie van Wittgenstein: taalspelen en levensvormen	18
2.2	Aandacht voor de plaats van de taal in het menselijke bestaan	21
2.3	Relevantie samengevat	24
3	De reflectieve aard van de filosofie en de diagnostisch-hermeneutische competentie: overeenkomsten	25
3.1	De reflectieve en hermeneutisch contemplatieve aard van de filosofie	25
3.2	Je een taal voorstellen is je een manier van leven voorstellen	26
3.3	De overeenkomsten samengevat	30
4	Het sublimeren van de logica van de taal	32
4.1	Religieuze taal onder druk	32
4.2	Wanneer de taal op vakantie gaat	34
4.3	Religieuze taal als expressie	39
4.4	Tot slot	40
5	Het sublimeren van de logica van religieuze taal	42
5.1	Metafysisch taalgebruik	42
5.2	Wanneer de taal haar glans verliest en in de was moet	44
5.3	Van metafysisch taalgebruik naar religieus taalgebruik	46
5.4	Tot slot	49
6	Radicaal pluralisme en de ambtshalve binding	51
6.1	Inleiding	51
6.2	Richtingenstrijd: een bijdrage aan de discussie	51
6.3	Een heilig huisje in een pluriforme samenleving	54
6.4	Tot slot	55

7	Conclusie en samenvatting	57
7.1	Verder onderzoek	61
	Literatuur	63

VOORWOORD

Als er al een les is die ik moet leren dan is het wel maat houden en mijzelf beperken. Dat geldt voor allerlei facetten van mijn leven, dus ook voor scripties schrijven. Daarbij komt dat ik in de veelheid van wat allemaal interessant is vaak geen keuzes kan maken. Ook vind ik het moeilijk om van tevoren een precies doel te formuleren en begin te schrijven zonder te weten wat ik er precies mee beoog. Neem daarbij ook dat ik al eerder een scriptie heb geschreven met de filosofie van Ludwig Wittgenstein als uitgangspunt voor de afstudeerrichting Godsdienstwetenschap en het nu een scriptie met hetzelfde uitgangspunt betreft voor de afstudeerrichting Geestelijke Verzorging en ik dacht, zonder daar navraag naar te doen, dat ik dus ook allerlei literatuur over geestelijke verzorging in mijn scriptie moest verwerken: ja, dan zijn alle ingrediënten aanwezig om uiteindelijk lappen onbruikbare tekst in de map 'opgeslagen scriptie' te bewaren. Casuïstiek die nooit gebruikt is, artikelen die ik samengevat heb en verder heel veel uitgewerkte opmerkingen van Ludwig Wittgenstein. Er ligt materiaal voor een scriptie van wel 200 bladzijden.

Ik denk, ik weet het eigenlijk wel zeker, dat Hanneke Muthert daar wel eens simpel van is geworden, want zij heeft veel (maar gelukkig voor haar nog lang niet alles) moeten lezen van wat erin die map opgeslagen ligt. Bedankt voor het geduld Hanneke ook als jezelf misschien wel eens dacht: 'Waar leidt dit allemaal toe?'

Wittgenstein zegt in het voorwoord van zijn *Philosophical Investigations* dat hij over veel onderwerpen schrijft. Die onderwerpen hebben de vorm van opmerkingen. Opmerkingen die soms logisch op elkaar volgen, maar veelal nemen zij een plotselinge wending. Ondanks een aantal pogingen, slaagde hij er niet in al zijn opmerkingen samen te lassen tot een geheel. Met wat ik in de vorige alinea schreef over mijzelf was het voor mij dan ook een moeilijke opgave om van wat Wittgenstein zegt een duidelijk geheel te maken.

Andy Sanders weet natuurlijk al dat ik hem dankbaar ben dat hij mij in die filosofie en ook het werk van D.Z. Phillips niet te vergeten heeft ingewijd, maar dank je wel zeggen kun je nooit genoeg doen: dus Andy nogmaals bedankt. Ik hoop dat als jij met emeritaat gaat dat niet betekent dat de filosofie van Wittgenstein uit het curriculum zal verdwijnen.

Nu ik toch aan het bedanken ben ga ik nog even door. Henk van Putten, Mieke van 't Hoog bedankt voor het meelesen. Birgit van der Lans fijn dat je de zware taak op je neemt om in de examencommissie te gaan zitten. En al die belangstellende mensen bedankt voor het medeleven als jullie vol deernis naar mij keken en vroegen: 'Is 't ie nou nog niet af?'

Volgt er nu een zwart gat? Nee, want ik heb al weer bij Selexyz gekeken welke nieuwe studieboeken de studenten na mij moeten lezen en die staan alweer op mijn verlanglijstje. En het lijkt me leuk om een cursus over de wereldgodsdiensten her en der aan te bieden. Die heb ik al klaar. Of misschien nog eens iets met de filosofie van Wittgenstein te doen. Ik word redactielid van ons dorpskrantje 'de Garmer en Thesinger Express'. Dat heb ik beloofd. Mijn oude hobby sprookjes vertellen, neem ik weer op. Dit keer worden het muzikale sprookjes. Eén is al klaar en er liggen al weer afspraken met scholen om ze uit te voeren. Mijn lust en mijn leven is de tuin en die komt volgend jaar weer helemaal tot bloei. En lieve Pluc mijn voornemen is om meer aan het huishouden te gaan doen. Ik zal vaker de was doen en die vervolgens ook *netjes* opruimen en niet in de kast *werpen* omdat ik weer met mijn scriptie bezig moet. Familie en vrienden die soms dachten dat ze maar beter niet langs konden komen omdat 'Irene het al zo druk heeft': ik ben er weer. En mijn lieve kinderen die het soms wel lekker rustig vonden dat mama zich niet overal mee bemoeide of zich zorgen maakte: ik ben er weer. Dus zorg dat je licht hebt op je fiets. Fiets niet met een *iPod* in je oren. Neem niet teveel hooi op je vork Roos en eet voldoende fruit Martien.

Thesinge, 31 augustus 2010
Irene Plaatsman

INLEIDING

1

1.1 Uitgangspunt van het onderzoek

I might say: if the place I want to get to could only be reached by way of a ladder, I would give up trying to get there. For the place I really have to get to is a place I must already be at now.¹

6

Dit is een uitspraak van de filosoof Ludwig Wittgenstein (1889 – 1951). Zijn filosofie is het uitgangspunt voor dit onderzoek. Een filosoof hoeft niet op een ladder te klimmen, want in het leven zelf is alles al aanwezig wat nodig is voor de filosofie. Er zijn geen nieuwe feiten nodig die ons vertellen hoe we zouden moeten denken, maar het gaat in de filosofie om klaarheid over wat we denken.²

De filosofie van Wittgenstein is geen theorie, maar een activiteit: een reflectie op de taal die mensen gebruiken. Met ‘taal’ bedoelt Wittgenstein niet alleen gesproken of geschreven taal, maar ook denkbeelden, gebaren, regels, proposities en rituelen: taal dus in de ruimste zin van het woord. Door die reflectie op de taal in de ruimste zin van het woord wil de filosofie recht doen aan de plaats die de taal heeft in het menselijke bestaan. Dat wat zinvol is of logisch is om te denken, te zeggen, te veronderstellen of te doen, staat niet los van, maar is geworteld in dat bestaan. De filosofie van Wittgenstein wil klaarheid brengen wanneer er sprake is van conceptuele verwarring in de taal. Reflectie op de taal is de remedie tegen conceptuele verwarring.³

De godsdienstfilosoof D.Z. Phillips (1934 – 2006) werd door zijn leermeester Rush Rhees (1905 – 1989), zelf een vriend van Wittgenstein, geïnspireerd door diens filosofie. Hij noemt die reflectieve aard van de filosofische methode in de godsdienstfilosofie *the hermeneutics of contemplation* of in mijn vertaling ‘hermeneutische contemplatie’.⁴ De filosofie van Wittgenstein en Phillips is niet voor of tegen religie, maar staat buiten de discussie die er is tussen verdedigers en critici van religie en is radicaal pluralistisch.⁵

Phillips wijst erop dat volgens Wittgenstein het karakter van een

1 Ludwig Wittgenstein, *Culture and value* (2e druk; Chicago 1984) 7.

2 D. Z. Phillips, *Wittgenstein and religion* (Londen 1993) 243.

3 D. Z. Phillips, *Religion and friendly fire. Examining assumptions in contemporary philosophy of religion*. (Aldershot 2005) 7. Het begrip ‘conceptuele verwarring’ wordt toegelicht in hoofdstuk 4. 2. D.Z. Phillips, *The problem of evil and the problem of God* (Minneapolis 2005) xi.

4 D.Z. Phillips, *Religion and the hermeneutics of contemplation* (2e druk; Cambridge 2001) 4 – 8.

5 Phillips, *Religion and friendly fire*, 1 – 5. D.Z. Phillips, ‘Philosophy’s radical pluralism in the house of intellect. A reply to Henk Vroom’, in: A. F. Sanders ed., *D.Z. Phillips’ Contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 179 – 211, aldaar 203 – 209.

filosofisch onderzoek zich onderscheidt van ander wetenschappelijk onderzoek. In ander wetenschappelijk onderzoek worden bijvoorbeeld nieuwe data gezocht, steekproeven uitgevoerd, theorieën opgesteld en getoetst, verklaringen gezocht, effecten gemeten. Voor de filosofie ligt dat anders. In de filosofie mogen geen theorieën worden opgesteld, geen verklaringen worden gegeven en zijn nieuwe gegevens niet nodig.⁶

In het voorwoord van het postuum gepubliceerde *Philosophical Investigations*, zegt Wittgenstein, dat hij zijn werk publiek maakt met gevoelens van twijfel. Het lijkt hem niet onmogelijk dat in de donkerheid van zijn tijd, zijn werk niet begrepen zou worden. Dat was geen hoogmoed of arrogantie van hem, zegt Phillips, maar een realistische gedachte. In een tijd waarin vooruitgang, probleemoplossend werken en maakbaarheid de dominante belangen zijn, is het goed mogelijk dat het belang van contemplatie op de taal met ongeduld en onbegrip wordt bekeken.⁷ Ondanks die twijfel van Wittgenstein wordt zijn naam geassocieerd met een revolutie in de filosofie in de twintigste eeuw. Die revolutie heeft in de godsdienstfilosofie niet plaatsgevonden. De theorieën, zoals bijvoorbeeld het atheïsme en theïsme⁸ in de godsdienstfilosofie, die geen recht doen aan religieuze praktijken zijn aldus Phillips al eeuwen dominant. De contemplatieve godsdienstfilosofie neemt dan ook in de godsdienstfilosofie een bescheiden plaats in.⁹ Die bescheiden plaats maakt in mijn optiek die plaats niet minder waardevol.

Voordat ik mijn motivatie toelicht waarom het uitgangspunt van dit onderzoek de filosofie van Wittgenstein en de godsdienstfilosofie van Phillips betreft, beschrijf ik in de volgende paragraaf een aantal zaken die voor dit onderzoek relevant zijn.

1.2 Geestelijke verzorging in de geestelijke gezondheidszorg

1.2.1 Geestelijk verzorging en aandacht voor zingeving

- ‘Geloof jij in geesten?(...) Ik heb mijn oma heel dichtbij mij gevoeld.(...) Of denk je dat ik gek geworden ben? (...) Kijk je wel eens naar Char?’
- ‘Het geweld dat ik meegemaakt heb, is mijn karma. Medicijnen helpen niet. Ik moet er doorheen anders komt het niet goed. Ik ben hindoe en hindoes geloven dat.’

Dit zijn een paar voorbeelden van manieren waarop mensen betekenis geven aan wat hun overkomt, of vragen die mensen stellen aan een geestelijke verzorger in de geestelijke gezondheidszorg. In dit geval ben ik de geestelijk verzorger werkzaam bij Lentis, de naam voor de geestelijke

⁶ Phillips, *Religion and friendly fire*, 9.

⁷ D.Z. Phillips, ‘Locating philosophy’s cool place.’ in: A. F. Sanders ed., *D.Z. Phillips’ Contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 29 - 54, aldaar 30.

⁸ Het theïsme is een filosofische verdediging van religieus geloof. De theïstische claim is dat het bestaan van een God de beste verklaring is waarom er überhaupt een wereld is en dat er deugdelijke wetenschappelijk rechtvaardigingen zijn voor het bestaan van God. Het theïsme ontstond als een filosofische verdediging van het christendom, jodendom en de islam als reactie op de Verlichting. De claim is dat er een God, almachtig, alwetend, volkomen vrij en goed, schepper en onderhouder van het heelal, een bron van morele verplichtingen, eeuwig en noodzakelijk bestaat.

⁹ Phillips, *Religion and friendly fire*, 2 – 5.

gezondheidszorg in de provincie Groningen.

De *Beroepsstandaard voor de geestelijke verzorger in zorginstellingen* omschrijft zingeving als ‘het continue proces waarin ieder mens in interactie met diens omgeving, betekenis geeft aan zijn of haar leven’.¹⁰ Dat zingevingproces is volgens die standaard bij uitstek ‘het primaat en werkdomein van de geestelijke verzorging.’¹¹

Dit domein wordt ook wel het ‘levensbeschouwelijke’ of het ‘geestelijke’ genoemd. Het onderscheidt zich van het ‘lichamelijke’, ‘psychische’ en ‘sociale’. Doel van geestelijke verzorging is het geestelijk welbevinden van de patiënt. Dit welbevinden betreft de totaliteit van het menszijn.¹²

Die holistische visie op de cliënt impliceert dat de aandacht voor de lichamelijke, psychologische en sociale dimensie niet wordt uitgesloten, maar dat de geestelijk verzorger met de kennis en kunde van en over zingevingprocessen, levensverhalen, verschillende levensbeschouwingen, godsdienstpsychologie, religie, psychopathologie en ethiek gespecialiseerd is op het terrein van het ‘geestelijke’, ook wel het ‘existentiële’ genoemd.

In de huidige psychiatrie speelt de vraag naar de zin van het bestaan minder een rol, signaleert de psychiater Herman van Praag. In de psychiatrie is de biomedische wetenschap dominant geworden.¹³

1.2.2 Feiten en waarden in de geestelijke gezondheidszorg

De Engelse filosoof en praktiserend psychiater Fulford wijst erop dat in de diagnostiek en behandeling in de geestelijke gezondheidszorg vanaf 1970 de empirische wetenschap is gaan overheersen. Hoewel er enorme successen zijn en worden geboekt bij de diagnose en behandeling levert Fulford ook kritiek op wat hij het ‘biologisch - medische model’ noemt.¹⁴ Fulford die ook geïnspireerd werd door Wittgenstein keek in een onderzoek naar de plaats die woorden als ‘ziekte’, ‘ziek – zijn’ en ‘disfunctioneren’ in de geneeskunde innemen.¹⁵ Zijn conclusie was dat ‘ziekte’ en ‘disfunctioneren’ prioriteit hebben boven een begrip als ‘ziek – zijn’. Diagnose en behandeling richten zich op feiten, op ziekte en disfunctioneren en het kenmerk daarbij is objectiviteit.¹⁶ De ervaring van ziek - zijn of de belemmeringen in dat niet (goed) meer kunnen functioneren, worden gezien als een mentaal fenomeen en als een onbevredigend concept voor het technisch en specialistisch gebruik in de geneeskunde.¹⁷ Die ervaringen of die belemmeringen zijn veel persoonlijker, meer evaluatief en minder technisch. Die ervaringen of die belemmeringen houden een patiënt en de familie bezig.

Aandacht voor die ervaringen en belemmeringen is volgens Fulford in de

10 Vereniging voor geestelijk verzorgers in zorginstellingen, *Beroepsstandaard voor geestelijk verzorgers in zorginstellingen* (2002, z.p.), 9. De beroepsstandaard is ook te raadplegen op: www.vgz.nl.

11 Idem, 9.

12 Idem, 9.

13 Herman M. van Praag, *God en psyche. De redelijkheid van het geloven. Visies van een jood* (Amsterdam 2008) 15 en 16.

14 Fulford, K. W. M., *Moral theory and medical practise* (New York, e.a. 1989) xv, 29, 30 en 76.

15 Ibidem, xv.

16 Ibidem, 29 – 30 en 76.

17 Ibidem, 78.

geestelijke gezondheidszorg nog belangrijker, want juist een psychiatrische diagnose is gericht op het gebied van ervaring en gedrag; zoals emoties, overtuigingen, verlangen en seksualiteit, waar menselijke waarden een heel diverse rol spelen.¹⁸ Met name in de geestelijke gezondheidszorg leidt die eenzijdige benadering tot een praktijk die volgens Fulford tekort doet aan de waarden en de beleving van cliënten. Daarom moet de praktijk van de zorg geïntegreerd worden met aandacht voor waarden.¹⁹

In de zorg van geestelijk verzorgers gaat het om de betekenis die een cliënt zelf geeft aan zijn of haar leven, of wat de ervaring van ziek – zijn, of niet meer goed kunnen functioneren voor hem of haar betekent. Daartoe zijn zij geesteswetenschappelijk geschoold. Ik heb gemerkt dat vooral de aandacht die de geestelijk verzorger beroepshalve heeft voor religieuze betekenisgeving nogal eens wat vragen oproept.

1

1.2.3 Geestelijke gezondheidszorg en aandacht voor religie

De godsdienstpsycholoog Zock wijst op publicaties, recente symposia en studiedagen waaruit blijkt dat er voor religie of in ieder geval spiritualiteit, zingeving en levensbeschouwing een toenemende belangstelling binnen de geestelijke gezondheidszorg te bespeuren is, maar dat is toch eerder, tekent zij daarbij aan, 'een toekomstvisioen dan een weergave van de huidige stand van zaken.'²⁰

Fulford stelt dat de dominante houding in de psychiatrie ten aanzien van een religieuze levensbeschouwing, een van onverschillige tolerantie is.²¹ Volgens Van Praag is de invloed van Freud in de geestelijke gezondheidszorg groot geweest. Freud zag religie als neurotisch verschijnsel. Religieus geloof was irrationeel en zou bestreden moeten worden in plaats van gecultiveerd.²² Zo bezien, verdraagt religie zich niet met geestelijke gezondheid. Ook in onze samenleving en tijd leven deze vooronderstellingen over religie.

Religie is vanaf de Verlichting in het defensief geraakt. Intellectueel gezien is het in niet meer respectabel om in God te geloven: allemaal fabeltjes, primitief en achterhaald. De veronderstelling dat de wetenschap ons daarvan kan redden, is diep doorgedrongen in de westerse samenleving.²³

Op de werkvloer word ik regelmatig geconfronteerd met de idee dat religieus geloof irrationeel is. 'We hebben nu toch de wetenschap'. Of:

18 Ibidem, viii.

19 K.W.M. Fulford, A. Colombo, 'Six models of mental disorders: a study combining linguistics – analyse and empirical methods. In: *Philosophy, psychiatry and psychology*, Vol. 11 (2004) 129 – 144, en zie ook: K. W. M. Fulford, e. a., 'Looking with both eyes; fact and value in psychiatric diagnosis?', in: *World psychiatry* 4 (2005) 78 – 86, aldaar 78 – 80. Ook in de Nederlandse geestelijke gezondheidszorg wordt op het belang van aandacht voor waarden gewezen. Ik volsta met te verwijzen naar publicaties die het belang van die waarden onderstrepen.

Zie bijvoorbeeld ook: J. Vandenbergh, 'Grenzen aan evidence – b(i)ased psychiatrie?', *Tijdschrift voor psychiatrie* 50 (2008) 377 – 385, aldaar 377 en 379 – 380. Zie ook: Antoine Mooij, *Psychoanalytisch gedachtegoed. Een modern perspectief* (Amsterdam 2002) 39 – 40. Frans Vosman en Andries Baart, *Aannemelijke zorg. Over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg* (Den Haag 2008) 70 en 72, 96, 100, 114 – 115. In een intern kwaliteitshandboek van Lentis staat dat de instelling aandacht heeft 'voor de mens en zijn verhaal' en 'zingeving' wordt expliciet genoemd. Dit interne kwaliteitshandboek is digitaal niet in te zien voor buitenstaanders

20 T.H. Zock, 'De toren van Babel' in: T.H. Zock en G. Glas red., *Religie in de psychiatrie* (Tilburg 2001) 10.

21 K.W.M. Fulford, 'Religion and psychiatry, Extending the limits of tolerance' in D. Bhugra ed., *Psychiatry and religion: Context, consensus and controversies* (2e druk; Londen 2006) 5 – 22, aldaar 6.

22 Van Praag, *God en psyche*, 19 en 233.

23 D. Z. Phillips, *From fantasy to faith. Morality, religion and twentieth – century literature* (2e druk; Londen 2006) 15.

‘Geestelijk verzorger? Ben jij een dominee? Geloof jij dan nog?’ Of: ‘Ik beschouw die hele zoi als fantasie’. Soms stellen beroepskrachten vragen bij de aandacht die de geestelijk verzorger heeft voor religieuze betekenisgeving. Voorbeelden van die vragen zijn: ‘Ik zie het geloof als iets dat bedacht is. Moet je daar nog wel aandacht aan besteden?’ Of: Word jij betaald door Lentis? Dat Lentis dat nog doet. We hebben nu toch de wetenschap? Beroepshalve heeft de geestelijk verzorger wel aandacht voor religieuze betekenisgeving van cliënten en neemt hen daarin serieus.

1.2.4 Geestelijke verzorging: een beroep in ontwikkeling

Binnen de geestelijke verzorging zelf is onduidelijkheid over de eigenheid en positie van het vak. Dat heeft te maken met het feit dat geestelijke verzorging een beroep is in ontwikkeling. In het verleden had de geestelijke gezondheidszorg eigen predikanten en priesters en later ook humanistisch raadgevers die een eigen levensbeschouwelijke identiteit uitdroegen. Bijvoorbeeld door de opkomst van de klinisch pastorale vorming in de jaren zestig werd het beroep predikant of priester en later ook humanistisch raadgever in een instelling voor geestelijke gezondheidszorg meer en meer gezien als een professie. ‘De banden met een kerk waren er formeel nog wel, maar de predikant, priester zag zichzelf meer als professional binnen instellingen die niet langer werkten vanuit een levensbeschouwelijke identiteit.’²⁴

Vanaf 1970 ontwikkelden er zich in die instellingen ‘Diensten Geestelijke Verzorging’. In 1971 werd de Vereniging voor Geestelijk Verzorger in Zorginstellingen (VGVZ) de beroepsvereniging voor pastores en humanistisch raadslieden en later ook voor imams en pandits. In de beroepsstandaard wordt het beroep geestelijk verzorger in zorginstellingen als volgt gedefinieerd:

Geestelijke verzorging in en vanuit zorginstellingen is:

*De professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij zingeving aan hun bestaan, vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging en de professionele advisering inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening en beleidsvorming.*²⁵

In de beroepscode is de geestelijk verzorger aanspreekbaar op de eigen levensbeschouwelijke identiteit: wie zijzelf is en waar hijzelf (voor) staat.²⁶ Die aanspreekbaarheid staat in de beroepsvereniging niet ter discussie, ook niet in de literatuur over geestelijke verzorging. Binnen de vereniging is wel een strijd gaande tussen enerzijds de richting die de nadruk legt op de professionaliteit van de geestelijke verzorger waarbij ambtshalve binding er niet toe doet en anderzijds de richting die vasthoudt aan de binding van bijvoorbeeld dominees, priesters en humanistisch raadgevers aan levensbeschouwelijke instanties als de protestantse, of rooms katholieke kerk of het Humanistisch Verbond. Die richtingstrijd is er wel debet aan dat

24 Gerben Heitink, ‘Geestelijk verzorger: een ambt en een ambacht’, in: Jaap Doolaard red., *Nieuw handboek geestelijke verzorging* (Kampen 2006) 161 - 170, aldaar 163.

25 VGVZ, *Beroepsstandaard*, 5.

26 *Ibidem*, 22.

binnen de beroepsgroep zelf geen overeenstemming is over de eigenheid van de geestelijke verzorging en de articulatie van haar opdracht.

Er is naast de geestelijke verzorging niet gemakkelijk een beroep aan te wijzen waarvan zo langdurig en zo dikwijls de aard en de positie onderwerpen van gesprek zijn. Telkens opnieuw zoekt de beroepsgroep naar een actuele articulatie van haar opdracht, een articulatie die de eigenheid en het belang van de geestelijke verzorging tot uiting brengt en die zoveel legitimatie biedt, dat haar positie minder marginaal wordt.²⁷

Die strijd die zich *binnen* de beroepsgroep afspeelt, staat niet op zichzelf, maar weerspiegelt ook wat er in de samenleving op het gebied van de godsdienst aan de hand is. Zock stelt:

De strijd om de benaming en de legitimatie van het vak is een afspiegeling van wat er in onze samenleving aan de hand is op het gebied van religie en levensbeschouwing: de secularisering enerzijds, en de pluralisering en fragmentarisering anderzijds.²⁸

Die verandering in onze samenleving kan heel in het kort worden samengevat. Erik Sengers vergeleek drie grote sociologische onderzoeken naar religiositeit.²⁹ In hoofdlijnen komt hij tot de conclusie dat de afnemende rol van georganiseerde vormen van godsdienst, ook van immigratiegodsdiensten zich doorzet, uitgezonderd orthodox - protestantse en evangelische - pinkstergroepen. Er is een verdere liberalisering en individualisering van de inhoud van geloven gaande, maar niet het verdwijnen ervan en er is een groei te zien van belangstelling voor religiositeit bij jongere generaties.³⁰

Daarbij komt dat veel zorginstellingen niet meer werken vanuit één gedeelde levensbeschouwelijke identiteit. Het gevolg van die veranderingen beschrijft Zock als volgt:

Er is geen gezamenlijk inhoudelijk referentiekader meer, geen gezamenlijke levensbeschouwing, die vroeger ook door vertegenwoordigers van andere zorgdisciplines aangehangen of op zijn minst herkend werd. En dit is volgens mij een belangrijke oorzaak van de huidige identiteitscrisis van de geestelijk verzorger, en het verklaart waarom geestelijk verzorgers op zoek zijn naar een nieuwe omschrijving van het eigen domein: een omschrijving die verschillende levensbeschouwingen, religies en levensbeschouwelijke inspiraties

1

27 Jan Hein Mooren, 'Meervoudig professioneel', *Tijdschrift voor geestelijke verzorging* 36 (2005) 17 – 22, aldaar 17.

28 Hetty Zock, 'De geestelijk verzorger in beeld. Tegenstrijdige opvattingen en verwachtingen' *Tijdschrift voor geestelijke verzorging* 34 (2005) 15 – 23, aldaar 16.

29 Sengers, 'Kwantitatief onderzoek naar religie in Nederland' in: Meerten ter Borg e.a. *Handboek religie in Nederland. Perspectief – overzicht – debat* (Zoetermeer 2008) 67 – 85, aldaar 67. De onderzoeken die Sengers vergeleek waren: Dekkers e.a., *God in Nederland*, (2007), Becker en De Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland* (2006), Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Geloven in het publieke domein* (2006)

30 Ibidem, 67 – 85, aldaar 78 – 79.

overstijgt.³¹

Voorheen werd ook in de geestelijk gezondheidszorg in de provincie Groningen (nu dus Lentis) zorg verleend op basis van een gedeelde christelijke identiteit. Volgens de beroepsvereniging wordt in een zorginstelling door een pluriform aanbod van geestelijk verzorgers recht gedaan aan de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. Die pluriformiteit krijgt gestalte door verschillende geestelijk verzorgers vanuit diverse levensbeschouwelijke achtergronden. De beroepsvereniging onderkent dat het niet altijd mogelijk is die pluriformiteit optimaal te realiseren omdat versnippering van de beschikbare personeelsformatie de herkenbaarheid en de betrokkenheid van de geestelijke verzorging in de instelling niet ten goede komt. Daarom zijn geestelijk verzorgers breed inzetbaar voor patiënten van alle levensbeschouwelijke achtergronden.³² Bij Lentis bijvoorbeeld is het geografische gebied zo verspreid dat die pluriforme inzet van verschillende geestelijk verzorgers onmogelijk is.

1

12

1.2.5 Mijn werkterrein

Als geestelijk verzorger val ik onder de Dienst Geestelijke Verzorging van Lentis. In die dienst wordt de ambtshalve binding niet onderschreven. De dienst valt onder de Dienst Zorgondersteuning en ondersteunt de zorg aan cliënten vanuit haar eigen werkdomein. Ik ben verbonden aan een regio die zich uitstrekt van het noorden van de provincie Groningen tot het oosten. Ik bezoek elf verschillende locaties en ben verbonden aan vier teams die cliënten thuis begeleiden en twee teams die ouderen thuis begeleiden. In die regio verwijzen ook verpleegkundigen, die vanuit Lentis aan een huisartsenpost verbonden zijn, regelmatig cliënten aan mij door. Daarnaast ben ik geestelijk verzorger voor de kinder- en jeugdpsychiatrie van Lentis.

Ik heb geen ambtshalve binding en werk niet vanuit of op basis van mijn eigen geloofs- of levensovertuiging. Naast de individuele gesprekken met cliënten van allerlei levensbeschouwelijke achtergronden, ben ik herkenbaar door het aanbod van zorg te ondersteunen met cursussen of groeps gesprekken met thema's rond zingeving, of door het geven van cursussen rond zingeving aan andere professionals binnen de zorg.

1.3 Wittgenstein voor geestelijk verzorgers

1.3.1 Motivatie en doelstelling

In 2008 rondde ik de studie Godsdienstwetenschappen af met een onderzoek met de titel 'Bijgeloof. Een beschrijving geïnspireerd door de filosofie van Ludwig Wittgenstein en de contemplatieve godsdienstfilosofie van D.Z. Phillips. In het slotwoord van die scriptie schreef ik dat ik het een gemis vond dat in de literatuur over geestelijke verzorging en in de opleiding 'Geestelijke Verzorging' de filosofie van Wittgenstein en Phillips geen rol speelt.

---

31 Hetty Zock, 'It takes two to tango. De beroepsidentiteit van de geestelijk verzorger in een veranderende context', *Tijdschrift voor geestelijke verzorging* 40 (2006) 5 – 15, aldaar 9.

32 VGVZ, *Beroepsstandaard*, 11. Als een zorginstelling werkt vanuit één gedeelde levensbeschouwelijke identiteit is dat pluriforme aanbod niet nodig.

Dat ik dat een gemis vond, wil niet zeggen dat zonder deze filosofie het beroep geestelijke verzorger niet goed uitgeoefend kan worden. Dat gemis heeft te maken met het feit dat ik er zelf zoveel van geleerd heb. Wellicht is mijn onderwijsverleden, waarin ik zelf kennis overdroeg, de reden dat ik graag zie dat anderen, in dit geval aankomende geestelijk verzorgers, ook kennismaken van dat wat ikzelf als waardevol ervaar.

Gezien de hiervoor geschetste veranderingen op godsdienstig gebied in de samenleving, het feit dat veel zorginstellingen niet meer werken op basis van een gedeelde levensbeschouwelijk identiteit, dat aandacht voor religie in de geestelijke gezondheidszorg niet altijd meer vanzelfsprekend wordt gevonden en de identiteitscrisis van de geestelijk verzorger, is het doel van dit onderzoek: Expliceren dat de filosofie van Wittgenstein handreikingen biedt aan de geestelijk verzorger die recht doen aan de pluriformiteit van levensbeschouwingen.

1

1.3.2 Onderzoeksvragen

De begeleiding en hulpverlening van cliënten door geestelijk verzorgers vindt volgens de beroepsstandaard plaats op basis van twee competenties.

Diagnostische en hermeneutische competentie is het vermogen om de ervaringen rond ziekte, lijden, invaliditeit, afhankelijkheid en eindigheid te interpreteren in het licht van het levensbeschouwelijk referentiekader van de patiënt door een verbinding te leggen tussen de situatie waarin de patiënt zich bevindt en diens levensbeschouwelijke traditie.

Therapeutische competentie bestaat uit het aanreiken van de juiste rituelen, gebeden, religieuze en levensbeschouwelijke teksten en gespreksinhouden op basis van de levensbeschouwelijke traditie van de patiënt om te komen tot heling van het zingevingsproces.³³

De focus in dit onderzoek ligt op de diagnostisch - hermeneutische competentie, die met de therapeutische competentie de basis voor de begeleiding en hulpverlening aan het zingevingsproces van de geestelijk verzorger vormt. Dat de focus ligt op de diagnostisch - hermeneutische en niet op de therapeutische competentie heeft te maken met het feit dat wat aangereikt wordt in de therapeutische competentie buiten het domein van een filosofisch onderzoek valt. De diagnostisch - hermeneutische competentie is wel een voorwaarde voor de therapeutische competentie van de geestelijk verzorger. Als de eerste goed is uitgevoerd, wordt indirect duidelijk wat er aangereikt moet worden, of juist niet. Wat aangereikt wordt ligt aan wat de cliënt aankan, in welke situatie hij of zij zich bevindt, wat bij hem of haar past en welke vragen er leven.

De centrale vraag van dit onderzoek is: Welke bijdrage levert de filosofie van Wittgenstein aan de diagnostische hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger? De eerste twee deelvragen die van de centrale vraag zijn afgeleid, betreffen de diagnostisch - hermeneutische competentie: In hoeverre zijn de taken die Wittgenstein aan de filosofie stelt relevant

33 Ibidem, 13.

voor die competentie van de geestelijk verzorger? Ik zie parallellen tussen de filosofische reflectie op de taal en die competentie. In hoeverre zijn er overeenkomsten tussen de reflectieve en hermeneutisch contemplatieve aard van de filosofie van Wittgenstein en Phillips en de diagnostische - hermeneutische competentie?

De focus in dit onderzoek ligt op de taal in en over religie. De filosofie van Wittgenstein en Phillips wil recht doen aan die taal en wanneer er sprake is van conceptuele verwarring wil zij de route naar de bron van die conceptuele verwarring ontrafelen. De bron van die conceptuele verwarring noemt Wittgenstein de neiging tot 'het sublimeren van de logica van de taal'.³⁴ De volgende deelvragen zijn: Wat bedoelt Wittgenstein met de neiging tot 'het sublimeren van de logica van de taal'? Hoe doet de filosofische reflectie en hermeneutische contemplatie recht aan religieuze taal in de ruimste zin van het woord? Wanneer wordt de logica van religieuze taal gesublimeerd? Welke consequentie heeft die notie voor de diagnostisch - hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger? Volgens de beroepsvereniging heeft de geestelijk verzorger 'als *ambtsdrager* een identiteit die gelegitimeerd is door een maatschappelijk erkend levensbeschouwelijk genootschap'. Het ambt en de eigen levensbeschouwelijke identiteit behoren aldus de beroepsvereniging tot het hart van de professionele identiteit van de geestelijk verzorger.³⁵

Inherent aan de filosofie van Wittgenstein is dat zij radicaal pluralistisch is ten aanzien van welke levensbeschouwing dan ook. Wat houdt dat radicaal pluralisme wel of niet in? In hoeverre is het vasthouden aan de ambtshalve binding door de beroepsvereniging inconsequent en eenzijdig? Is het vasthouden aan de ambtshalve binding door de beroepsvereniging noodzakelijk voor de professionaliteit en een legitimatie voor de levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijke verzorger?³⁶

De vragen zal ik beantwoorden aan de hand van casuïstiek uit mijn eigen werk als geestelijk verzorger.

1.3.3 Verantwoording van het onderzoek

Mijn keuze voor de filosofie van Wittgenstein en Phillips als uitgangspunt maakt dat ik over veel zaken niet schrijf. Het vermogen tot interpreteren waar de beroepsstandaard in de omschrijving van de diagnostisch - hermeneutische competentie over spreekt, betreft ook kennis van de psychopathologie. In dit onderzoek wordt bijvoorbeeld niet verwoord wat nu precies volgens de psychiatrische diagnostiek een depressie is, of een posttraumatisch stresssyndroom. Het vermogen tot interpreteren betreft bijvoorbeeld ook kennis van de (godsdienst) psychologie, of de pastorale diagnostiek. Ik beperk mij tot de aard van het filosofisch onderzoek van Wittgenstein en Phillips en de relevantie daarvan voor de diagnostisch - hermeneutische competentie. Ik schrijf niet over hoe er binnen de geestelijke verzorging over de articulatie en legitimering van het vak wordt gedacht. Bij dat wat ik wel schrijf over geestelijke verzorging heb ik mij zoveel mogelijk

34 L. W. Wittgenstein, *Philosophical investigations* (5^e druk; Malden, Oxford en Carlton 2003) I, 38, 89 en 94.

35 VGVZ, *Beroepsstandaard*, 10.

36 Idem, 10.

beperkt tot de beroepsstandaard.

Voor de duidelijkheid in dit onderzoek onderscheid ik de taken die Wittgenstein en Phillips aan de filosofie stellen en de reflectieve en hermeneutisch contemplatieve aard van de filosofie. Maar eigenlijk zijn die verschillende taken en die aard nauw met elkaar verweven en steunen zij onderling zo op elkaar, dat ze niet los van elkaar gezien kunnen worden.

In zijn filosofisch onderzoek gebruikt Wittgenstein veel voorbeelden. Een voorbeeld is niet bedoeld als een vooropgezette mening waarmee de werkelijkheid moet corresponderen, maar dient volgens Wittgenstein als vergelijkingsobject, als maatstaf. Met het gebruik van voorbeelden kan de leegte van een bewering worden vermeden.³⁷ In dit onderzoek gebruik ik ook voorbeelden. De voorbeelden uit mijn werk zijn voorbeelden van mensen die zijn opgenomen, of anderszins begeleid worden bij Lentis. Ik noem ze in dit onderzoek 'cliënten' omdat zij op een één of andere manier gebruik maken van de diensten van Lentis. Ik gebruik geen voorbeelden van cliënten die psychotisch zijn. Niet omdat ik geen gesprekken met hen voer. Volgens Phillips verschillen mensen niet zozeer in zienswijzen die zij hebben op een gemeenschappelijke werkelijkheid, maar verschillen mensen in zienswijzen die zij hebben in diezelfde werkelijkheid.³⁸ De werkelijkheid van de mensen die psychotisch zijn, kan zelf verschillen. Dat betekent niet dat de taal waarin zij hun zienswijze verwoorden niet begrepen kan worden, maar omdat in dit onderzoek al veel zaken aan de orde komen, zou ik door recht te doen aan hen en aan de filosofie veel moeten toelichten.

Regelmatig maak ik aantekeningen van gesprekken die ik met verschillende cliënten voer. Een aantal aantekeningen heb ik naderhand uitgebreider beschreven wanneer ik vond dat ze illustratief waren voor de vragen die aan geestelijk verzorgers worden gesteld, of de manier waarop cliënten betekenis geven aan dat wat hen overkomt. Ik koos ze ook omdat ze de pluriformiteit in onze samenleving op religieus gebied tonen: een pluriformiteit waar ik als geestelijk verzorger mee te maken heb. In sommige voorbeelden die ik gebruik, heb ik geprobeerd mijn gesprekspartners zo letterlijk mogelijk te citeren, in andere voorbeelden heb ik de strekking van een of meer gesprekken samengevat. De namen in de cases zijn gefingeerd. Zij zijn gekozen op grond van de meeste voorkomende namen in Nederland.

Inherent aan het feit dat ik de aantekeningen gebruik van de gesprekken die ik voer, is dat ik mijzelf ook als voorbeeld gebruik, maar uitdrukkelijk niet met de bedoeling van hoe het zou moeten, dus niet als voorbeeldig maar gewoon als voorbeeld. Contemplatie in de filosofie is in een belangrijke mate persoonlijk. Persoonlijk in die zin dat volgens Phillips een filosofisch onderzoek ethische eisen stelt aan de onderzoeker: een eis bijvoorbeeld is, recht doen aan de denkbeelden die mensen hebben door een oprechte vorm van aandacht.³⁹ In de weergave van dat wat cliënten vertelden, heb ik mij aan deze eis proberen te houden.

1.3.4 De opzet van het onderzoek

De centrale vraag, de vraag naar welke bijdrage de filosofie van Wittgenstein

37 Wittgenstein, *Philosophical investigations*, I, 66.

38 Phillips, *Religion and the hermeneutics of contemplation*, 322 en 324.

39 Phillips 'Locating philosophy's cool place', 29 -54, aldaar 38.

en Phillips levert aan de diagnostische hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger, loopt als een rode draad door dit onderzoek heen en leidt in de achtereenvolgende hoofdstukken gaandeweg tot een verdieping. Dit onderzoek bestaat uit drie delen.

In het eerste deel is hoofdstuk 2 een inleiding op de filosofie van Wittgenstein. Aan de hand van casuïstiek wordt in dat hoofdstuk de deelvraag beantwoord die betrekking heeft op de taken die Wittgenstein aan de filosofie stelt. Hoofdstuk 3 begint met een inleiding op de reflectieve en hermeneutisch contemplatieve aard van de filosofie. Daarna wordt aan de hand van een casus de (deel)vraag beantwoord naar de overeenkomsten tussen de reflectieve en hermeneutisch contemplatieve aard van de filosofie van Wittgenstein en Phillips en de diagnostische competentie.

Het tweede deel van dit onderzoek betreft de inzichten die de filosofische reflectie en hermeneutische contemplatie op de taal in en over religie door Wittgenstein en Phillips oplevert. In hoofdstuk 4 dient de voorstelling van religie door Freud in zijn boek 'De toekomst van een illusie' als voorbeeld. Juist dat werk is geschreven voor een breed publiek en behoort tot een van zijn meest bekende werken.⁴⁰ Volgens Freud is religie een infantiel relict, een neurose, gebaseerd op illusies die niet corresponderen met de realiteit. In dit hoofdstuk wordt door de kritiek van Wittgenstein en Phillips duidelijk waarom als religie zo wordt voorgesteld er sprake is van conceptuele verwarring. Een conceptuele verwarring die volgens Phillips diep doorgedrongen is in de westerse samenleving.⁴¹ De bron van die verwarring is de neiging tot 'het sublimeren van de logica van de taal'. De deelvraag naar de betekenis van die notie wordt in dit hoofdstuk uitgelegd en is relevant voor geestelijk verzorgers omdat zij aan de wortel ligt van de vragen die andere beroepskrachten soms stellen bij de aandacht die de geestelijk verzorger beroepshalve heeft voor religieuze zingeving (zie 1. 2. 3). In dit hoofdstuk hoop ik duidelijk te maken hoe de filosofie van Wittgenstein en Phillips er op is gericht recht te doen aan religieuze taal.

Hoofdstuk 5 beschrijft een fragment van een discussie tussen de atheïst Richard Dawkins en de theïstische theoloog Alister McGrath die *online*⁴² te volgen is. Deze discussie is representatief voor het theïsme - atheïsme debat in de godsdienstfilosofie en is bedoeld als voorbeeld om duidelijk te maken wat de kritiek van Wittgenstein en Phillips is op de metafysica in de godsdienstfilosofie en theologie. Ook dan is er sprake van 'sublimeren' maar dan van de 'logica van religieuze taal'. De deelvraag naar wanneer de logica van religieuze taal wordt gesublimeerd, wordt in dit hoofdstuk beantwoord en ook welke consequentie die notie kan hebben voor de diagnostisch - hermeneutische competentie. Aan de hand van casuïstiek wordt getoond dat zogenaamde bovennatuurlijke 'verklaringen' geen recht doen aan het lijden waar een cliënt mee te maken heeft. En hoe verwarrend het voor een cliënt zelf is en ook hoe belemmerend het kan zijn voor de zorg en behandeling, als wordt verondersteld dat God een verklaring is

1

40 Sigmund Freud, 'De toekomst van een illusie', in Thomas Grafdijk red., *Sigmund Freud. Beschouwingen over cultuur* (Meppel en Amsterdam 1987) 235 – 296, aldaar 16.

41 J. Goudsbloem, 'Inleiding', in Thomas Grafdijk red., *Sigmund Freud. Beschouwingen over cultuur* (Meppel en Amsterdam 1987) 7 - 17, aldaar 16.

42 Zie: [video.google.com/dawkins_m McGrath](https://www.youtube.com/watch?v=dawkins_m McGrath)

voor ziekte of disfunctioneren. Duidelijk wordt dat de filosofische reflectie ook dan een handreiking biedt aan de diagnostisch - hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger.

In het derde deel (hoofdstuk 6) wordt het vasthouden aan de ambtshalve binding door de beroepsvereniging belicht vanuit het radicaal pluralistische karakter van de filosofische benadering van Wittgenstein en Phillips. Door dat te doen wordt duidelijk wat het radicaal pluralisme inhoudt. De deelvragen in hoeverre het vasthouden aan de ambtshalve binding door de beroepsvereniging inconsequent en eenzijdig is en of de ambtshalve binding noodzakelijk is voor de professionaliteit van en een legitimatie is voor de levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijke verzorger worden in dit hoofdstuk beantwoord.

Aan de hand van de taken die Wittgenstein aan de filosofie stelt, expliciteer ik in het nu volgende hoofdstuk de relevantie van die filosofie voor de diagnostisch - hermeneutische competentie.

1

TAKEN VAN DE FILOSOFIE EN DE DIAGNOSTISCH - HERMENEUTISCHE COMPETENTIE: RELEVANTIE

2

18

2.1 Inleiding in de filosofie van Wittgenstein: taalspelen en levensvormen

Zoals al in de inleiding (zie 1.1) naar voren kwam, schrijft de filosofie van Wittgenstein niet voor hoe gedacht moet worden. In Van Dale wordt 'zin' in de zin van betekenis omschreven als (11): 'betekenis, mening waarin een zaak, een handeling, een woord moet worden opgevat.' In de taak die Wittgenstein aan de filosofie stelt, is er geen criterium van buitenaf dat bepaalt hoe bijvoorbeeld de betekenis van het leven 'moet worden opgevat'. Inherent aan het feit dat de filosofie niets voorschrijft, is dat het de taak van de filosofie is 'alles te laten zoals het is'. 'Alles laten zoals het is', refereert niet naar de resultaten van het onderzoek, maar naar de aard van het filosofisch onderzoek. De filosofie zoekt niet naar nieuwe feiten, maar alles voor de klaarheid die wordt beoogd, is al aanwezig in het menselijk bestaan.⁴³ Dat wat voor mensen logisch of zinvol is om te zeggen, te denken, te doen: taal dus in de ruimste zin van het woord, is geworteld in het menselijk bestaan.

De taal vergelijkt Wittgenstein met een oude stad met een wirwar van steegjes, pleinen, oude en nieuwe huizen. Een stad die steeds verandert. Huizen waar in de loop der tijd stukken worden aangebouwd, die weer omgeven worden door buitenwijken met regelmatige straten en gebouwen. Ook taal is voortdurend aan veranderingen onderhevig. Woorden verouderen, worden vergeten en nieuwe ontstaan. Er zijn talloze manieren waarop de taal wordt gebruikt. Hoeveel soorten zinnen zijn er wel niet? De ene keer is een zin een vragende zin, dan een bevel, weer een andere keer een bewering, een wens, of een beeld. Wat duiden woorden en zinnen van onze taal nu precies aan? Wittgenstein komt tot de slotsom dat wat woorden en zinnen aanduiden, blijkt uit de manier waarop ze worden gebruikt.⁴⁴

Hoe Wittgenstein tot die slotsom komt, wordt duidelijk in wat Wittgenstein

---

⁴³ Wittgenstein, *Philosophical investigations*, I, 89. Zie ook: Phillips, *Religion and friendly fire*, 12. Zie ook hoofdstuk 1.

⁴⁴ Wittgenstein, *Philosophical investigations*, I, 10, 18 en 23.

'taalspelen' noemt. Rapporteren wat zich heeft voorgedaan, gissen naar een toedracht, een rekenkundig probleem oplossen, een hypothese opstellen en toetsen, liedjes zingen, toneelspelen, een mop vertellen, bidden, verzoeken, danken, vervloeken, begroeten, enzovoort, noemt Wittgenstein 'taalspelen'. Om duidelijk te maken wat hij met dat woord bedoelt, gebruikt hij het woord 'taalspel' naar analogie van bepaalde spelen; bijvoorbeeld kringspelen, kaartspelen, balspelen of bordspelen. We noemen het spelen, maar toch wordt het woord 'spelen' in ieder spel anders gebruikt.⁴⁵

De uniforme gedaante van de taal brengt ons vaak in verwarring, zegt Wittgenstein.⁴⁶ Een 'spel' met een bal is een ander 'spel' dan het spel met kaarten. In de zin 'de koning van een schaakspel heeft het woord koning een andere toepassing dan in de zin de koning van het land. Het woord 'koning' is hetzelfde, maar heeft in beide zinnen een andere toepassing of betekenis.

Wittgenstein zegt dat de betekenis van een woord, een gedachte, een gebaar, een beeld, ligt besloten in het taalspel dat we spelen en dat het essentieel is om aan de betekenis van die taal in een taalspel vast te houden.⁴⁷ Als we het bijvoorbeeld hebben over de koning in het schaakspel, bedoelen we geen willekeurige koning. Als wij zeggen dat wij in ons hart iets begrijpen en dan wijzen naar ons hart, bedoelen we dat gebaar dan misschien niet?; vraagt Wittgenstein? Natuurlijk bedoelen we dat. Zo drukken we ons uit, het is niet een gebaar dat wij kiezen, geen gelijkenis en toch een beeldende uitdrukking.⁴⁸ Het gebaar zegt, wat het zegt. De filosofie voegt daar niets aan toe en ook dan laat zij 'alles zoals het is'.

Al die verschillende spelen zijn aan andere regels gebonden. De regels van het damspel zijn immers anders dan de regels van een schaakspel. Zo is het niet alleen met de analogie van spelen, maar zo is het met al die ontelbare taalspelen. Een rekenkundig probleem oplossen bijvoorbeeld, is ook een taalspel. Wanneer je weet dat de propositie $1 + 1 = 2$ juist is, dan begrijp je haar en vind je het logisch dat $1 + 1 = 2$. Hoe weet je dat het juist is? Het criterium om te bepalen dat $1 + 1 = 2$ juist is, is te vinden in het rekenen zelf. Anders gezegd, in het rekenen heeft de propositie $1 + 1 = 2$ een toepassing en daartoe blijft het beperkt. Als een kind leert rekenen, leert het de regels toe te passen. Als het een fout maakt, is het een fout binnen de regels van het rekenen en moet het extra oefenen, of een verdere uitleg krijgen. Stel nu dat mensen helemaal niet weten wat rekenen is en een papiertje vinden waar $1 + 1 =$ op staat en de streepjes op het papier niet herkennen? Zij zouden het papiertje kunnen ophangen als een schilderij omdat ze het bijvoorbeeld zien als een mooi lijnenspel van streepjes. Dan is het volgens Wittgenstein niet zo, dat die mensen niet beter weten, maar $1 + 1 =$ zegt hen niets. In het rekenen heeft de propositie $1 + 1 = 2$ een betekenis. Je weet hoe een taalspel gespeeld wordt als je weet hoe de regels in een taalspel toegepast worden.⁴⁹

45 Ibidem, I, 23.

46 Ibidem, I, 11.

47 L. W. Wittgenstein, 'Notes for lectures on 'private experience' and 'sense data', in: James Klagge en Alfred Nordmann red., *Philosophical occasions, 1912–1951* (Indianapolis en Cambridge 1993) 200–288, aldaar 238.

48 Wittgenstein, *Philosophical investigations*, II, 152.

49 Deze alinea is gebaseerd op D.Z. Phillips, *Faith after foundationalism* (Londen en New York 1988) 42–45. 24–36. Zie ook: Phillips, *The problem of evil*, 8–9.

Als iemand zou zeggen dat 'spelen' inhoudt dat men volgens bepaalde regels voorwerpen over een vak schuift, dan bedoelt hij misschien bordspelen, maar dat zijn niet alle spelen, zegt Wittgenstein. Volgens hem vormen al die spelen een gecompliceerd netwerk van overeenkomsten en verschillen.⁵⁰

And this is true. - Instead of producing something common to all that we call language, I am saying that these phenomena, have no one thing in common which makes us use the same word for all, - but that they are *related* to one another in many different ways. And it is because of this relationship, or these relationships, that we call them all "language".⁵¹

Taalspelen zijn geen afgesloten eilandjes, er is tussen al die spelen een web van gelijkenissen. Wittgenstein spreekt van 'familiegelijkenissen'.⁵² Net als de wirwar van straten en stegen in de stad overlappen en kruisen de verschillende spelen elkaar. Al die talloze spelen vormen clusters en een cluster noemt hij *practises of forms of live*.⁵³

De aard van de filosofie van Wittgenstein is beschrijvend.⁵⁴ Door die beschrijving kan recht gedaan worden aan hoe de taal wordt toegepast: wat zinvol of logisch is om te zeggen of te doen, of welke rol bepaalde denkbeelden spelen in het menselijk bestaan. Die filosofische beschrijving is niet een passieve weergave van wat er gaande is. Met 'beschrijving' bedoelt Wittgenstein het lokaliseren van de plaats die woorden of concepten hebben in onze taalspelen.⁵⁵ Omdat taalspelen geen afzonderlijke eilandjes zijn, wordt de betekenis van woorden en denkbeelden duidelijk door de plaats die zij hebben in al die clusters van taalspelen. De filosofische beschrijving richt zich op de hele context waarin we de taal gebruiken, oftewel: in die *practises of forms of life*. In die 'praktijken' of 'levensvormen', anders gezegd: in het menselijk bestaan heeft de taal een toepassing of krijgt de taal betekenis.⁵⁶

Ook het taalspel van het rekenen heeft een toepassing in zeer uiteenlopende praktijken, of levensvormen, bijvoorbeeld in de praktijk van het medisch wetenschappelijk onderzoek als de effecten van behandelingen worden gemeten, of in de vergoeding door zorgverzekeraars die behandelingen vergoeden wanneer bewijs is geleverd dat zij effectief zijn. Diagnoses stellen, patiënten besprekingen, recepten schrijven, psycho-educatie geven, enzovoort zou je verschillende 'taalspelen' in de zorg kunnen noemen. Die verschillende taalspelen worden zichtbaar *in* de geleverde zorg. Maar hoe dat gebeurt en door wie is verschillend. De zorg die een geestelijk verzorger levert, is anders dan de zorg van een behandelaar. Dat wordt duidelijk in de volgende paragraaf.

---

50 Wittgenstein, *Philosophical investigations*, I, 66.

51 Ibidem, I, 65.

52 Ibidem, I, 67.

53 Ibidem, I, 23.

54 Ibidem, I, 124.

55 Phillips, *Religion and friendly fire*, 12 en 13.

56 Wittgenstein, *Culture and value*, 85e.

2.2 Aandacht voor de plaats van de taal in het menselijke bestaan

De relevantie van de taken die Wittgenstein aan de filosofie stelt voor de diagnostisch – hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger wordt geëxpliceerd aan de hand van de casus van mevrouw De Jong. De vraag die mevrouw De Jong stelt, is of ik geloof in geesten. Deze eerste casus heeft niets te maken met religie. Ik heb voor deze casus gekozen omdat duidelijk wordt dat de vraag naar de betekenis van een dergelijke vraag een andere onderzoeksmethode vereist en een ander antwoord oplevert. Als in de psychiatrie diagnose en behandeling voornamelijk gebaseerd is op feiten (zie 1.2.2) en op basis van kwantitatief onderzoek, dan zou de betekenis van die vraag niet opgehelderd zijn.

2

Mevrouw De Jong komt naar mij toe en vraagt of ze met mij mag praten. De verpleging had dat geadviseerd. Zij vertelde dat ze voor het eerst en ook nog vrij onverwachts opgenomen was. 'Waarschijnlijk ben ik depressief.' Het ging al een tijdje niet zo goed met haar. Een verhuizing, ziekte en geruzie in de familie en allerlei andere zaken hadden gemaakt dat ze 'het niet meer trok'. 'Ik doe zo mijn best. Ik probeer het iedereen naar de zin te maken en het wordt allemaal verkeerd uitgelegd en ik doe het nooit goed. Soms denk ik wel eens: 'Wat heeft het allemaal nog voor zin?' Mijn man begrijpt mij niet meer en ik begrijp het zelf ook niet meer. Dat het zover heeft kunnen komen dat ik hier ben terecht gekomen. Hoe kan het? Vreselijk, ik had nooit gedacht dat ik opgenomen zou moeten worden.' Haar opname zag ze als het bewijs dat ze in alle opzichten gefaald had. 'Ik kan de gewone boodschappen al niet meer doen.'

De vraag waar het haar om ging was: 'Geloof jij in geesten?' De eerst nacht in de kliniek werd ze 's nachts wakker en kon niet meer slapen. 'Alles kwam op mij af en ik lag maar te malen. Ik zag het niet meer zitten. Maar opeens werd ik heel rustig.' Geëmotioneerd vertelde ze dat het niet zomaar rustig was, maar dat het een diepe rust was. 'Mijn oma was er. Ik heb mijn oma heel dicht bij mij gevoeld. Het was zo mooi. Ik zal het nooit meer vergeten.'

De volgende ochtend had de ervaring haar heel bang gemaakt. 'Kijk jij wel eens naar Char? Zou mijn oma echt bij mij geweest zijn? Wat wil mijn oma van mij? Of denk jij dat ik gek geworden ben?' Ze vertelde dat haar man had gezegd dat het niet gekker moest worden. Dat ze het moest vergeten en met beide benen op de grond moest blijven staan. Ze had het ook aan een aantal verpleegkundigen voorgelegd. De een had geantwoord dat er meer tussen hemel en aarde is dan wij weten. De ander had gezegd dat hij van dit soort dingen geen verstand had en geadviseerd om met de geestelijk verzorger te praten. 'Wat denk jij? Het was heel echt. Ben ik gek aan het worden? Kun jij het verklaren?' Ik zei dat ik geen antwoord kon geven op de vraag of geesten wel of niet bestaan. Ik had dat programma *Char* wel eens gezien, maar ik wist niet wat ik daarvan denken moest. Ik zei ook dat ik wel aan haar kon zien dat de ervaring diepe indruk op haar maakte en dat het voor haar een kostbare ervaring was geweest en dat ik heel benieuwd was naar wie haar

oma was en wat zij voor haar had betekend.

Mevrouw De Jong vertelde dat ze op een boerderij in een groot gezin was opgegroeid waar het altijd druk was en weinig tijd was voor de kinderen. Waar ook altijd ruzie was tussen haar ouders, tussen de kinderen onderling. Ze had er nooit tegen gekund en had zich altijd een blok aan het been van haar ouders gevoeld. Ook nu was er altijd strijd en geruzie over de ouders die nu veel zorg vroegen, over de manier waarop een zoon de boerderij had overgenomen. Oma woonde in een huisje naast de boerderij. Als kind was ze altijd naar oma gevluht als ze er niet meer tegen kon. 'Oma was altijd blij als ik kwam. Bij haar was ik altijd welkom.'

Ik vroeg haar of het zo zou kunnen zijn dat zij met al de drukte van de laatste tijd; de verhuizing, het geruzie in de familie, de zorg voor haar ouders, het gevoel het nooit goed te doen en het gevoel dat het allemaal geen zin had, ernaar verlangde om weer welkom te zijn. 'Ja, dat mensen blij met mij zijn.' 'Net als jouw oma?' 'Ja, net als mijn oma.' 'Dan ben jij volgens mij helemaal niet gek aan het worden. Kan het zijn dat die ervaring dat jouw oma bij je was, laat zien waar je naar verlangt en wat je misschien al heel lang hebt gemist.' 'Ja, dat is het. Mag ik het even opschrijven, want ik vergeet tegenwoordig zoveel?' Tijdens het maken van de aantekeningen vroeg ze: 'Zeg jij eigenlijk dat ik niet mijn oma voelde, maar dat ik eigenlijk voelde dat ik graag welkom wilde zijn?' 'Nee, want dan had jij toen je wakker lag misschien gedacht: 'Wat verlang ik ernaar om welkom te zijn.' Maar dat dacht je niet. Dat jij juist je oma dichtbij voelde, laat zien wat je oma voor je betekende en dat je graag wilt dat je welkom bent.'

Mevrouw De Jong vertelde dat ze ontzettend opgelucht was en dat ze hier mee verder kon. De vraag of geesten wel of niet bestaan, deed er eigenlijk niet meer toe voor haar, maar wel het verlangen om gewenst te zijn. Omdat zij had verteld dat zij haar opname zag als het bewijs dat zij gefaald had, zei ik dat ik het haar zou gunnen dat ze haar opname niet alleen als een falen zag, maar dat ze het ook kon zien als een keerpunt om weer te gaan zoeken naar waar ze naar verlangde en om weer wat zin in het leven te krijgen.

Er zijn vier aspecten kenmerkend voor de aard van de filosofie van Wittgenstein die relevant zijn voor de diagnostisch - hermeneutische competentie. Hoewel die aspecten nauw verweven zijn met en steunen op elkaar, licht ik ze afzonderlijk toe. Zij kunnen beschouwd worden als handreikingen aan de diagnostische competentie.

Dat het logische is geworteld in het menselijke bestaan betekent voor een filosofisch onderzoek dat er geen criterium van buitenaf is om te bepalen wat logisch is om te denken, te zeggen, te veronderstellen of te doen. Dat er geen criterium van buitenaf is, is het eerste aspect dat relevant is voor de diagnostisch – hermeneutische competentie. Ik stelde geen criterium van buitenaf om te bepalen wat voor mevrouw De Jong logisch of zinvol was om te zeggen. De vraag waar mevrouw mee begon, beantwoordde ik niet door te zeggen: 'Er is nooit bewijs geleverd dat geesten bestaan. Misschien heeft u zich verbeeld dat uw oma bij u was.' Dan zou de betekenis van

de ervaring van de nabijheid van de oma van mevrouw De Jong niet opgehelderd zijn.

Het tweede aspect is dat de taak van de filosofie is om 'alles te laten zoals het is'. Die taak is ook relevant voor de diagnostisch – hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger. Het 'alles laten zoals het is' refereert naar de aard van een filosofisch onderzoek. Die aard is geen passieve weergave, maar een aandachtige activiteit. Uit ervaring moet ik bekennen dat het voor mij in ieder geval af en toe een grote inspanning is om aan die betekenis vast te houden. Om niet iets zelf in te vullen, of om niet te zeggen of zelfs maar te denken: 'Jij zegt dat wel, maar je bedoelt wat anders.' Het is essentieel om aan de betekenis van de taal in een taalspel vast te houden. Dat mevrouw De Jong tijdens de aantekeningen vroeg: 'Wil je eigenlijk zeggen dat ik niet mijn oma voelde, maar dat ik eigenlijk voelde dat ik graag welkom wilde zijn?', beantwoordde ik ontkennend, omdat zij, als dat zo zijn, wel iets anders gezegd zou hebben. De ervaring van de nabijheid van haar oma was voor mevrouw een kostbare ervaring. Die ervaring liet ik zoals het was. Het 'alles laten zoals het is' refereert niet naar de resultaten. Het resultaat was dat de betekenis van de ervaring van mevrouw De Jong veranderde.

Dat 'alles laten zoals het is' refereert naar de aard van het onderzoek is niet in tegenspraak met de opmerking dat ik benieuwd was wie haar oma was en wat zij betekend had in het leven van mevrouw De Jong. De vraag: 'Kan het zijn dat die ervaring dat jouw oma bij je was, laat zien waar je naar verlangt en wat je misschien al heel lang hebt gemist', is ook niet in tegenspraak met 'het alles laten zoals het is'. Die laatste vraag was een interventie in die zin dat zij een mogelijk verband legde tussen twee ervaringen: de ervaring in die ene nacht en de ervaring van het zich niet gewenst voelen. Die vraag was niet bedoeld als een verandering maar als een opheldering naar een mogelijk verband tussen die ervaringen.

De beschrijvende taak is het derde aspect. De filosofie is een weergave van dat wat gedacht, gezegd of gedaan wordt. In die beschrijving wordt in dit voorbeeld de plaats die de ervaring van de nabijheid van haar grootmoeder heeft, gelokaliseerd in de context van het leven van mevrouw De Jong. Door het in verband brengen van die ervaring met de wanhoop van mevrouw De Jong, met het gevoel van falen, met het feit dat zij niet begreep hoe het zover had kunnen komen dat ze opgenomen was en met de ervaring uit haar kindertijd dat ze gewenst was door haar grootmoeder, werd duidelijk welke plaats haar oma innam haar leven. De vraag of geesten bestaan, werd minder belangrijk, hoewel dat anders had kunnen zijn, als die vraag bij mevrouw De Jong op de voorgrond was blijven staan. Dan had ik anders gereageerd. De context bepaalde hoe ik reageerde.

Vooruitlopend op het volgende hoofdstuk behoeft deze casus nog een toelichting. Het vierde aspect is dat er geen verklaringen worden gegeven in een filosofisch onderzoek. Dat ik vroeg: 'Kan het zijn dat die ervaring dat jouw oma bij je was, laat zien waar je naar verlangt en wat je misschien al heel lang hebt gemist?', is niet een vraag die gesteld werd om de ervaring van die nabijheid te verklaren. Als ik die ervaring had willen verklaren dan had ik gevraagd: 'Zou het kunnen zijn dat jij je oma hebt ervaren, omdat je ernaar verlangt je weer gewenst te voelen?' Als mevrouw die vraag bevestigend had beantwoord zou er een reden zijn geweest voor

de ervaring van nabijheid. Die reden zou dan de verklaring zijn voor de ervaring van nabijheid. De conclusie zou dan zijn: 'Je verlang ernaar om welkom te zijn en daarom ervoer je de nabijheid van je oma.' Er was geen sprake van een reden. In de ervaring van de nabijheid van haar oma toonde zich het verlangen van mevrouw De Jong. Mocht er in een gesprek al een verklaring naar voren komen, dan toont die verklaring zich.

Door niets toe te voegen of te veranderen aan haar ervaring van de nabijheid van haar grootmoeder voelde mevrouw De Jong zich begrepen. Dat werkte therapeutisch. Dat werd duidelijk toen mevrouw De Jong vertelde dat zij zich opgelucht voelde en 'hier verder mee kon'. Dat perspectief om verder te kunnen, betrof het verlangen om zich weer gewenst te voelen.

2

2.3 Tot slot: relevantie

De geestelijk verzorger levert een onderscheiden bijdrage aan het zorgaanbod. De vraag naar de betekenis vraagt een ander onderzoek en levert veelal een ander antwoord op. In dit hoofdstuk werd duidelijk dat er vier aspecten van de taken die Wittgenstein aan een filosofisch onderzoek stelt relevant zijn voor de diagnostisch – hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger. Die aspecten zijn tevens handreikingen aan die competentie.

1. Er is geen criterium van buitenaf dat voorschrijft hoe gedacht moet worden, of hoe ervaringen opgevat moeten worden. Dat wat voor cliënten zinvol en logisch is om te zeggen, denken en doen is geworteld in hun bestaan.
2. Een taak die Wittgenstein aan de filosofie stelt, is 'alles laten zoals het is'. 'Alles laten zoals het is' refereert naar de aard van het onderzoek en niet naar de resultaten. De betekenis van de taal in de ruimste zin van het woord mag niet veranderd worden. Het 'alles laten zoals het is', is geen passieve weergave maar een ingespannen activiteit. Inherent aan 'het alles laten zoals het is', is de beschrijvende taak.
3. De beschrijvende taak is een heldere weergave van dat wat wordt gedacht. In die beschrijving wordt de plaats van denkbeelden, ervaringen en dergelijke gelokaliseerd in de context van het leven van een cliënt. Anders gezegd: welke rol die denkbeelden of ervaringen spelen in dat leven.
4. In de filosofie mogen geen verklaringen worden gegeven (zie ook het volgende hoofdstuk 3.1).

In hoeverre de reflectieve of hermeneutisch contemplatieve aard van de filosofie overeenkomsten vertoont met de diagnostisch - hermeneutische competentie wordt duidelijk in het volgende hoofdstuk.

DE REFLECTIEVE AARD VAN DE FILOSOFIE EN DE DIAGNOSTISCH - HERMENEUTISCHE COMPETENTIE: OVEREENKOMSTEN

3

25

3.1 De reflectieve en hermeneutisch contemplatieve aard van de filosofie

De filosofie van Wittgenstein is een reflectie op de taal. Wittgenstein zegt: 'Denk niet maar kijk.'⁵⁷ Reflectie is niet zozeer een kwestie van hard nadenken. Het denken is niet verheven boven en staat niet los van de ervaring of van iedere context.⁵⁸ Reflectie is eerder een kwestie van ingespannen kijken of luisteren hoe de taal wordt gebruikt in de praktijk of in levensvormen. Die reflectie vraagt om een grote alertheid om te luisteren en te kijken naar dat wat wordt gezegd of niet wordt gezegd. Het op de hoogte zijn van een taal betekent niet alleen de woorden leren en de regels van de taalspelen. Het gaat er ook om te weten, of je te kunnen voorstellen hoe de dingen die gezegd, gedacht of gedaan worden op elkaar steunen en om daarbinnen verschillende verbanden te zien. 'Je een taal voorstellen is je een manier van leven voorstellen' (mijn vert. l. P.).⁵⁹ Door je de taal voor te stellen in het leven van mensen toont zich of wordt zichtbaar welke plaats die denkbeelden hebben. Door de reflectie wordt recht gedaan aan die denkbeelden. De filosofie richt zich dan ook niet zozeer op het 'generaliseerbare', maar is gericht op het 'specifieke' of het 'afzonderlijke'.⁶⁰

Phillips noemt de reflectieve aard van de filosofie voor de godsdienstfilosofie 'hermeneutische contemplatie'. Contemplatie houdt een zekere afstandelijkheid in, of zoals Phillips benadrukt een *disinterested contemplation*.⁶¹ *Disinterested* moet volgens Phillips niet verward worden met 'desinteresse'. *Disinterested* betekent een belangeloze contemplatie.

57 Wittgenstein, *Philosophical investigations*, I, 66.

58 Ibidem, I, 95 - 97.

59 Ibidem, I, 19. 'And to imagine a language means to imagine a life-form.'

60 Ibidem, I, 65 - 66, 73. Phillips, *Religion and the hermeneutics of contemplation*, 18, 20 - 23.

61 Phillips, *Religion and friendly fire*, x.

De manier waarop mensen betekenis geven aan hun bestaan is heel gevarieerd. Filosofische contemplatie wil recht doen aan die variatie in denkbeelden.⁶² Die contemplatie is belangeloos en verdedigt niet de ene manier van betekenis geven boven de andere.

Philosophical contemplation of possibilities of sense is not a matter of 'privileging' any of them, but of doing justice to them by giving them the intellectual attention they deserve. Such attention will involve noting the ways in which different kinds of discourse bear on each other.⁶³

3

Bij contemplatie van (religieuze) denkbeelden gaat het er niet om wat wij persoonlijk waarderen of om welke manier van betekenis geven het beste is, maar om wat van betekenis is in het leven van mensen en om daar recht aan te doen.

Het 'hermeneutische' is in de filosofie niet een kwestie van interpretatie in de zin van verklaren: alsof er achter die denkbeelden iets ligt verscholen dat verklaard moet worden.

26

To be sure, we can be puzzled, philosophically, about such concepts and that may call for elucidation. Such elucidation, however, seeks to give a perspicuous representation of the role those concepts actually have, not to get to something 'behind' them of which they are supposed to be interpretations.⁶⁴

Volgens Wittgenstein toont de grammatica⁶⁵ van het woord 'weten' verwantschap met 'kunnen' en 'in staat zijn', maar ook met 'begrijpen'. Begrijpen is een techniek beheersen.⁶⁶ Toch ligt dat 'een techniek beheersen' voor een conversatie anders volgens Phillips. Als wij de techniek beheersen, beheersen we een vaardigheid. Wij zijn vaardig in het rekenen wanneer wij weten hoe we de regels moeten volgen en dan kan $1 + 1 =$ eindeloos worden herhaald. Leven is niet een techniek of een vaardigheid. Taalspelen worden gespeeld door mensen die levens leiden.⁶⁷ In die zin vraagt iedere conversatie weer om alertheid voor het afzonderlijke en het specifieke in de vorm van belangeloze aandacht.

3.2 Je een taal voorstellen is je een manier van leven voorstellen

Ook nu geldt dat de taken van de filosofie volgens Wittgenstein en de reflectieve en hermeneutisch contemplatieve aard van de filosofie verweven zijn en dat ook de overeenkomsten op elkaar steunen. Voor de nu volgende casus heb ik gekozen omdat deze casus het pluriforme karakter van manieren waarop mensen betekenis geven aan dat wat hen overkomt, illustreert. In deze casus gaat het om de heer Jaffna. Voor hem heb ik een naam gekozen van de regio waaruit hij afkomstig is. De heer Jaffna is een Tamil met een hindoeïstische levensbeschouwing die gevlucht is uit Sri Lanka. De kern

62 Phillips, *'Philosophy's radical pluralism in the house of intellect'*, 179 – 211, aldaar 207.

63 Phillips, *Religion and the hermeneutics of contemplation*, 201.

64 Ibidem, 9.

65 Het woord 'grammatica' kan opgevat worden als de 'betekenis' of de 'syntaxis'.

66 Wittgenstein, *Philosophical investigations*, I, 150.

67 Phillips, *Religion and the hermeneutics of contemplation*, 310.

van drie gesprekken die ik met meneer had, heb ik samengevat in het Nederlands. Hij sprak in een mengeling van Engels en gebroken Nederlands.

De heer Jaffna werd verwezen door een psycholoog. Hij had inmiddels een verblijfsstatus en wachtte op het moment dat hij een woning kreeg toegewezen. Niet bekend was hoelang dat nog kon duren. Hij leed aan een posttraumatisch stresssyndroom met veel angstklachten en de psycholoog vroeg of ik met hem eens verder kon praten, want zij kreeg 'geen vat op hem'. 'Hij weigert medicatie. Hij gelooft dat het zijn karma is, dat hij klachten heeft. Maar dan hoeft hij toch niet zo gelaten te zijn? Het is eenrichtingsverkeer, hij zit ieder gesprek gewoon uit.'

We praatten, toen we kennismaakten, over zijn geloof in de God Siva en de heer Jaffna kreeg wat vertrouwen toen hij merkte dat ik veel over Siva wist en het beeld van Siva als de dansende God kende. Een beeld dat belangrijk voor hem was en dat hij als beeldje de volgende keer in een zakdoek meenam om te laten zien. 'Door dat beeld heb ik contact met de essentie en daardoor heb ik contact met mijzelf.'

Verder vertelde de heer Jaffna dat in de strijd tussen de regering en de Tamil Tijgers alle dorpsgenoten, inclusief zijn familie uit hun dorp werden verdreven. Hij was als jongen van 18 met onbekende redenen meegenomen, gemarteld en had vier jaar zonder proces onder mensonterende omstandigheden in de gevangenis gezeten en werd van de een op de andere dag vrijgelaten. Dat terwijl zijn familie en hijzelf niets met de Tamil Tijgers op hadden en/of te maken wilden hebben.

Ik vroeg of hij de diagnose 'posttraumatisch stresssyndroom' begreep. Dat begreep hij: 'Ik schrik vaak: van mensen en geluiden. Ik word bang wakker en dan slaap ik niet meer.' Ik vroeg of hij de hulp die hij kreeg begreep. Hij zei: 'Het geweld dat ik meegemaakt heb, is mijn karma. Zo is het. Mijn karma. Medicijnen helpen niet. Ik moet er doorheen, anders komt het niet goed. Ik ben hindoe en hindoes geloven dat'. De vraag of alles wat een mens overkwam karma was, beantwoordde hij bevestigend.

Waarom was hij gevlucht als het zijn karma was om in Sri Lanka als Tamil geboren te zijn? 'Ik geloof in geweldloosheid. Ik ben niet voor de Tamil Tijgers. Met geweld bouw je slecht karma op, daarom wilde ik naar een plaats waar ik geen geweld hoef te gebruiken. Ik ben naar Nederland gekomen omdat ik geen slecht karma op wil bouwen. Ik moet mijn karma verdragen'. Dat begrepen Nederlanders niet, omdat ze zijn geloof niet kenden.

Ik zei dat ik begreep dat hij na alles wat hij had meegemaakt geen nieuw slecht karma op wilde bouwen. Dat hij 'zijn karma moest verdragen' begreep ik ook, maar toch niet helemaal, gaf ik toe. 'Als alles je karma is, is aangeboden hulp dan ook je karma?' Hij beantwoordde bevestigend op die vraag. Ik zei dat ik me niet kon voorstellen dat hij als hij een gebroken been had niet naar een

3

ziekenhuis ging, of als hij ziek werd niet naar een dokter ging. Ik vroeg of hij dan zijn karma ook moest verdragen. 'Neem jij een medicijn als je pijn hebt?' Ja, hij nam wel medicijnen als hij hoofdpijn had of kiespijn. Natuurlijk, maar dat was wat anders. 'Dan ben je ziek.' Hij was toch niet ziek? Hij had een ander soort pijn waarbij pillen niet hielpen. Waarom zou hij medicijnen innemen? Hoe kon dat nou helpen? 'Neem medicijn en je karma gaat over. Dat kan toch niet? Het moet uitdoven net als een vuur, anders komt het niet goed!'

Kort samengevat vertelde ik dat het in Nederland zo was dat je geholpen kon worden als je niet zozeer lichamelijk verwond was geraakt, maar ook geestelijk: dat je door wat je meegemaakt had in het leven, ziek kon worden. Een angststoornis kon je eraan over houden, of slapeloosheid. Jarenlange stress en onzekerheid, kon mensen ziek maken, gewoon ziek. Zoals hij de diagnose 'posttraumatisch stressyndroom' had gekregen. Daarom was hij terecht gekomen bij de geestelijke gezondheidszorg. Lentis had ook ziekenhuizen met psychiaters en verpleegkundigen, waar zij andere hulp kregen dan in een gewoon ziekenhuis. Bepaalde medicijnen konden de hoofdpijn of kiespijn verzachten en een ander soort medicijnen kon de angst verlichten. De psycholoog kon dat wat hij had meegemaakt niet wegnemen, maar zij kon hem wel helpen om te gaan met de angst en slapeloosheid.

In het derde gesprek met de heer Jaffna nam ik een map mee waarin ik een twintigtal afbeeldingen had verzameld van wegen. Bijvoorbeeld: een drukke vierbaans weg, als beeld van altijd maar doorgaan; een doolhof als je de weg kwijt bent; een Gronings sompig klei weggetje, als het leven voelt als aanmodderen; een woestijnweg, als symbool dat het leven overleven is en het lijkt of alles verzand is; een dertig km zone, als symbool voor rustig aan doen. De heer Jaffna gaf aan dat hij in Sri Lanka het gevoel had dat hij op een doodlopende weg zat (ook een afbeelding). 'Al dat geweld, dat levert alleen meer geweld op. Ik kon daar niet verder.' De afbeelding van een onduidelijke weg, maar wel met een opgaande zon aan het eind, als symbool voor vertrouwen dat, hoe de weg ook loopt, het goed is of komt, koos hij als de weg waar hij nu op zat. 'Siva is mijn zon. Hij geeft mij het vertrouwen dat als ik me op Hem richt, het goed zal komen, ook als het moeilijk is.'

Toen hij na drie gesprekken afscheid nam, omdat hij door een verblijfstatus een woning kreeg toegewezen in het zuiden van het land, had hij een ander begrip van wat de bedoeling van de hulp in de geestelijke gezondheidszorg was. Hulp waarmee hij vanuit Sri Lanka onbekend was. Ik drukte hem op het hart om, als het niet ging, daar ook hulp te zoeken. De manier waarop hij betekenis gaf aan dat wat hem overkwam, was niet veranderd noch zijn vertrouwen in Siva

Er zijn vier overeenkomsten tussen filosofische reflectie in de lijn van Wittgenstein en de diagnostisch - hermeneutische competentie. De eerste is dat de filosofische reflectie en hermeneutische contemplatie op de taal belangeloos tracht te zijn. Het gaat niet om de persoonlijke waardering of het

verdedigen van een eigen levensbeschouwelijk standpunt. In de diagnostisch - hermeneutische competentie gaat het om het levensbeschouwelijke referentiekader van de cliënt. In die zin is ook de aandacht van de geestelijk verzorger belangeloos.

De tweede overeenkomst is de 'hermeneutische' component. Volgens de beroepsstandaard is de diagnostisch - hermeneutische competentie het vermogen ervaringen te begrijpen door de situatie waarin de cliënt zich bevindt met diens levensbeschouwelijk traditie te verbinden (zie 1.3.2). In de diagnostisch – hermeneutische competentie is de 'hermeneutische' component niet een kunstje dat ik in huis heb omdat ik weet hoe de taalspelen in het hindoeïsme worden gespeeld. In het contact werd duidelijk wat die taalspelen betekenen in het leven van de heer Jaffna. In de woorden van Wittgenstein: 'je een taal voorstellen is je een manier van leven voorstellen.'

Het concept karma betekent voor veel hindoes dat iedere handeling een effect heeft op toekomstige levens. De ervaringen in dit leven zijn het gevolg van handelingen in een vorig leven. Goed karma heeft een effect op volgende levens. Verlossing betekent in het hindoeïsme bevrijding uit de cyclus van reïncarnatie en bevrijd worden van de opbouw van nieuw karma. Verlossing kan worden bereikt door het verzaken van handelingen. Verzaking betekent oprecht zijn, geweldloosheid praktiseren naar alle wezens, het beperken van begeerte en handelen vanuit loslaten en gelijkmoedigheid.⁶⁸

Wittgenstein wijst erop dat reflectie op de taal niet alleen een kwestie van denken is maar een grote alertheid vraagt om te luisteren en te kijken naar dat wat gezegd wordt of niet gezegd wordt. Dat is de derde overeenkomst. Het vermogen tot interpreteren komt tot stand door verbanden te leggen. Dan *toont* zich welke plaats concepten als bijvoorbeeld 'karma', en 'verzaking' hebben in het leven van de heer Jaffna. Hij hechtte veel waarde aan het opbouwen van goed karma na alles wat hij had meegemaakt na zijn arrestatie. In zijn ogen waren de martelingen en de mensonterende situatie een gevolg van handelingen in een vorig leven. Voor hem was het logisch dat hij naar een land wilde waar hij de mogelijkheid had om zich te bevrijden uit de geweldspiraal en om te voorkomen dat hij opnieuw slecht karma op zou bouwen. Het 'verzaken' betekende niet alleen geweldloos leven, maar ook een houding van loslaten en gelijkmoedigheid ten aanzien van zijn karma. De heer Jaffna zei dat hij het negatieve karma dat hij had opgebouwd, moest verdragen. 'Het moet uitdoven net als een vuur, anders komt het niet goed.'

Zichtbaar werd in de analogie van de wegen dat de heer Jaffna door zijn geloof in Siva het vertrouwen behield dat hij op de goede weg zat. In het hindoeïsme vallen de begrippen *atman* 'het zelf' en *brahman* 'het absolute' samen. De ware identiteit van het zelf kan ontdekt worden door te onderscheiden wat het niet is; bijvoorbeeld begeerte en emoties. Door het loslaten daarvan kom je in contact met je essentie die hetzelfde is als Brahman. Siva is een uitdrukking van Brahman 'het absolute'.⁶⁹ De heer Jaffna zei: 'Door dat beeld heb ik contact met de essentie en daardoor heb ik contact met mijzelf.'

68 Gavin Flood, *An introduction to Hinduism* (Cambridge 1996) 85, 86 en 88.

69 *Ibidem*, 85, 86, 241 en 260.

Dat de filosofische reflectie en hermeneutische contemplatie op de taal

zich richt op het specifieke en het afzonderlijke, is de vierde overeenkomst met de diagnostisch - hermeneutische competentie. Het gaat om het levensbeschouwelijke referentiekader van de heer Jaffna. Dat voor veel hindoes het begrip 'karma' een bepaalde betekenis heeft, wil nog niet zeggen dat vanzelfsprekend ook voor de heer Jaffna gold. Begrippen als 'ziekte' of 'ziek – zijn' hadden voor hem wel een andere betekenis. Door de aandacht voor het specifieke of het afzonderlijke wordt duidelijk welk verband er niet gelegd kan worden. Ik zei dat ik me niet kon voorstellen dat de heer Jaffna als hij een gebroken been had of ziek werd niet naar een dokter of een ziekenhuis ging. Speelde dan het verdragen van karma geen rol? Die vraag is niet in tegenspraak met het 'alles laten zoals het is', in die zin dat er iets wordt veranderd in de taal. Die vraag heeft te maken met helder voor ogen te krijgen hoe het kon dat de heer Jaffna medicatie weigerde. Het begrip karma hield niet verband met zijn gelatenheid, zoals de psycholoog veronderstelde, maar zijn gelatenheid hield verband met zijn opvatting over ziek – zijn. Dat werd duidelijk toen de heer Jaffna zei dat hij toch niet ziek was en zich afvroeg waarom hij medicatie zou gebruiken? Hoe kon dat nou helpen? 'Neem medicijn en je karma gaat over. Dat kan toch niet?' Hij had een 'ander soort pijn'. Hij kon de hulp die hem aangeboden werd niet plaatsen. Het zei hem niets.

Het begrijpen is ook in deze casus in geen geval een verklaring in de zin dat er een diepere betekenis verscholen zou zitten achter dat wat de heer Jaffna zegt. De betekenis van dat wat hij zegt, toont zich immers. Ik had een verklaring gegeven als ik bijvoorbeeld gezegd zou hebben tegen hem.: 'Ik begrijp u wel. Siva speelt een belangrijke rol in uw leven. Uw geloof in Siva is een reactie op het noodlot dat u getroffen heeft. U voelt zich machteloos en dat verklaart dat Siva een belangrijke rol speelt in uw leven.' Ik droeg ook geen verklaring aan voor wat hij meegemaakt had, of verdedigde niet een ander standpunt: 'Meneer Jaffna u zegt wel dat wat u meegemaakt hebt uw karma is, maar daar is geen enkel bewijs voor: de burgeroorlog in uw land dat is natuurlijk de juiste verklaring.' Dit soort verklaringen leidt niet tot begrip en doet geen recht aan dat wat de heer Jaffna zegt.

3.3 De overeenkomsten samengevat

In deze paragraaf werd duidelijk dat er vier overeenkomsten zijn tussen de filosofische reflectie en hermeneutische contemplatie van Wittgenstein en Phillips en de diagnostische - hermeneutische competentie van de geestelijke verzorger.

1. Het gaat in de filosofische reflectie en contemplatie om belangeloze aandacht. Voor de diagnostisch - hermeneutische competentie gaat het om belangeloze aandacht voor de cliënt en niet om het persoonlijk waarderen of het verdedigen van een levensbeschouwelijk standpunt.
2. Het 'hermeneutische' is een kwestie van interpreteren in de zin van begrijpen. Door verbanden te leggen 'toont zich' welke rol bepaalde concepten spelen in het leven van mensen. 'Je een taal voorstellen is je een manier van leven voorstellen.'
3. Inherent aan dat 'tonen' is dat reflectie en hermeneutische contemplatie op de taal niet alleen een kwestie is van denken, maar ook een ingespannen

luisteren en kijken naar de taal in de ruimste zin van het woord. Dat geldt ook voor de diagnostisch - hermeneutische competentie

4. Die competentie richt zich op het levensbeschouwelijke referentiekader van de cliënt. Ook de filosofische reflectie richt zich op het specifieke en afzonderlijke en is niet generaliserend van karakter.

De handreiking van de Wittgensteiniaanse filosofische benadering aan de diagnostische - competentie is dat het vermogen tot interpreteren niet uit hoeft te zijn op een verklaring in de zin dat er een diepere betekenis achter bepaalde denkbeelden zou moeten worden opgespoord. Dat zou een extern criterium betekenen. De betekenis die denkbeelden hebben in het leven van mensen kunnen echter niet door externe criteria verklaard worden. Verklaringen leiden niet tot begrip van en doen geen recht aan die denkbeelden. Als er al een verklaring is dan toont die zich door verband te leggen tussen de actuele situatie, de ervaringen van cliënten en hun levensbeschouwelijke referentiekader.

Hier eindigt het eerste deel van dit onderzoek. De inzichten die deze filosofische reflectie oplevert voor de taal in en over religie zijn het onderwerp van het tweede deel van dit onderzoek.

3

HET SUBLIMEREN VAN DE LOGICA VAN DE TAAL

4

4.1 Religieuze taal onder druk

Dit tweede deel van dit onderzoek betreft de inzichten van het filosofisch onderzoek van Wittgenstein en Phillips voor de plaats die de taal van religie heeft. Die inzichten probeer ik in dit hoofdstuk expliciet te maken aan de hand van wat Freud zegt over religie in 'De toekomst van een illusie' en aan de hand van een casus. Als geestelijk verzorger merk ik op de werkvloer regelmatig dat aandacht voor religie niet altijd vanzelfsprekend wordt gevonden.

Met een verpleegkundige die vaak aanwezig is bij thematische groeps gesprekken die ik leid, praatte ik eens een tijdje na. Naar aanleiding van het thema 'inspiratie' had een mevrouw gezegd dat haar geloof een bron van inspiratie voor haar was. De kern van wat de verpleegkundige zei, heb ik samengevat:

Je hebt een mooi vak. Als jij gesprekken leidt, gaat het altijd ergens over. Ik hoor opeens heel andere dingen van mensen. Ik ben zelf ook heel geïnteresseerd in zingeving en levensvragen. Alleen met het geloof heb ik niets. Je kunt niet altijd afhankelijk blijven. Iedereen kan zich wel verbeelden dat hij steun aan iets heeft. Maar als volwassene moet je toch ook zelfstandig nadenken.

Deze uitspraak geeft op een heldere manier de kern weer van vooronderstellingen over religie die ik vaker hoor. Wat zij precies bedoelde met 'het geloof' weet ik niet, maar 'het geloof' associeerde zij met afhankelijkheid, verbeelding en niet zelfstandig nadenken. Verder is het vak van geestelijk verzorger wel een mooi vak. Je hoort op eens 'andere dingen' van mensen en het gaat 'altijd ergens' over. Opmerkingen die in dezelfde lijn liggen kom ik vaker tegen in mijn werk. Door een psychiater werd ik eens gevraagd om met een patiënt die psychotisch was te praten. 'Zou je niet eens met patiënt B. kunnen praten? Naast de gewone godsdienstwaanzin, komen er bij deze patiënt ook nog eens godsdienstwanen bovenop.' Of: 'Ik geloof niet meer, ik ben mijn verstand gaan gebruiken.' 'Geestelijk verzorger? Je moet Richard Dawkins⁷⁰ eens lezen.'

70 De psycholoog verwees naar het boek van Richard Dawkins, *The God delusion* (Boston en New York 2006).

In een tijd waarin feiten, objectiviteit en bewijs de dominante criteria zijn voor het aanbod van de behandelingen in de geestelijk gezondheidszorg, wordt het niet altijd vanzelfsprekend gevonden dat een geestelijk verzorger serieus ingaat op religieuze denkbeelden. Volgens Van Praag wordt religie vanaf de Tweede Wereldoorlog en met name door de invloed van Freud door veel psychiaters met verveling en minachting beschouwd.

Religieus geloof was irrationeel, waanachtig, een uiting van psychische onrijpheid, van onvermogen om infantiele wensen gericht op een almachtige vaderfiguur op te geven. Religie verdroeg zich niet met geestelijke gezondheid. Het zou bestreden moeten worden in plaats van gecultiveerd.⁷¹

In dit citaat wordt duidelijk dat als religie zo wordt beschouwd zij zich niet verdraagt met geestelijke gezondheid.

Freud werd in zijn tijd beïnvloed door antropologische werken als het werk *The Golden Bough* van James Frazer.⁷² Frazer zag religie als een vergissing: irrationeel, een intellectuele fout. Ook Freud was daarvan overtuigd, maar hij probeerde te begrijpen hoe het kon dat mensen toch in hun geloof beleven volharden. Hoewel Freud bekend was met verhalen uit de Hebreeuwse Bijbel en bekend was met de christelijke traditie, was hij zelf niet religieus. Freud wees religie af.⁷³ De persoonlijke houding van Freud ten aanzien van religie is niet het punt volgens Phillips: wel dat hij het als zijn taak zag mensen te bevrijden van een irrationele religieuze geestesgesteldheid en terug te brengen tot een 'normale', dat wil zeggen: een rationele geestesgesteldheid, want in de optiek van Freud was religie irrationeel.⁷⁴

Hoe groot de invloed van Freud is geweest, is moeilijk te zeggen, maar zijn voorstelling van religie is wel een voorbeeld van de vooronderstellingen die er over religie in ook in onze tijd en samenleving leven. Door de kern van wat Freud (1856 –1939) zegt in 'De toekomst van een illusie' samen te vatten, wordt duidelijk welke vooronderstellingen aan deze opvatting ten grondslag liggen.⁷⁵

Wittgenstein levert in zijn tijd niet alleen kritiek op de voorstelling van religie als irrationeel of als een intellectuele fout, maar ook op de voorstelling dat bijvoorbeeld het christendom zelf een theorie is waarvan op zijn minst de waarschijnlijkheid van aangetoond moet worden. In beide voorstellingen is er sprake van conceptuele verwarring over de plaats van religieuze taal in het menselijk bestaan. Wittgenstein noemt de bron van die conceptuele verwarring 'het sublimeren van de logica van onze taal'.⁷⁶ De betekenis van deze notie wordt geëxpliceerd in de volgende paragraaf.

---

71 Van Praag, *God en psyche*, 233.

72 Daniel L. Pals, *Eight theories of religion* (New York en Oxford 2006) 64. J.G. Frazer, *The golden bough. A study in magic and religion* (10e druk; Londen en Basingstoke, abridged edition, 1978) 64 en 931.

73 Phillips verwijst naar Pals. Ibidem, 64. Zie ook: Phillips, *Religion and the hermeneutics of contemplation*, 200.

74 Ibidem, 200.

75 Ik heb mij in de weergave van wat Freud zegt zo letterlijk mogelijk gehouden aan de vertaler. Vertaling 'De toekomst van een illusie' door Wilfred van Oranje, 400.

76 Zie 1.1 voor de literatuur verwijzing.

Ook wordt duidelijk hoe de Wittgensteiniaanse benadering recht doet aan religieuze taal in de ruimste zin van het woord.

4.2 Wanneer de taal op vakantie gaat

Filosofische problemen ontstaan als de taal op vakantie gaat.⁷⁷ Wat Wittgenstein met deze uitspraak bedoelt, heeft alles te maken met de neiging om de logica van de taal te sublimeren.

Freud beschrijft hoe hij tijdens een vakantie op de Atheense Acropolis temidden van de ruïnes stond en naar de blauwe zee keek. Met blijdschap en verbazing beseftte hij: 'Het is dus echt zoals wij het op school leerden!' Als een kind leert dat een stad bijvoorbeeld Konstanz aan het Bodensee ligt, kan het een kijkje nemen en zich ervan overtuigen dat het zo is. Hoe anders is het als een kind religieuze leerstellingen krijgt aangeboden. Probeer religieuze leerstellingen eens met dezelfde maat te meten. Dat lukt niet. Anders dan geografische beweringen zijn het leerstellingen, uitspraken over feiten en omstandigheden van de externe, of interne realiteit, die iets meedelen dat men zelf niet gevonden heeft of kan controleren en die nadrukkelijk verlangen dat men er geloof aanschenkt.⁷⁸

Freud vraagt zich af wat nu de psychologische betekenis is van religie. Waarin bestaat haar innerlijke kracht en aan welke omstandigheden heeft zij haar effectiviteit te danken? Zijn antwoord is dat religie is ontstaan uit enerzijds de oudste en dringendste wensen van de mensheid om niet aan de grilligheid van de natuur te zijn overgeleverd en anderzijds uit dwangmatige beheersing van driften. Een mens die openlijk zijn gevoel van menselijke kleinheid en onmacht tegenover de wereld in haar totaliteit uitkomt, wordt diep religieus genoemd. Maar dat gevoel van kleinheid en onmacht is niet de kern van religiositeit. Religiositeit is een reactie op en een remedie tegen dat gevoel. Het systeem van wensen waar religie uit ontstaat, is een schat van illusies. Illusies omdat zij gebaseerd zijn op wensen en niet op de rede. Dat die illusies mede gebaseerd zijn op een dwangmatige inperking van de driften, maakt dat zij beschouwd kunnen worden als een neurose. Religieuze leerstellingen zijn infantiel omdat ze geboren worden uit de behoefte om de menselijke hulpeloosheid dragelijk te maken en bestaan uit herinneringen en materiaal uit een stadium dat analoog is aan de vroege jeugd en het vroege mensdom.⁷⁹

Gelovigen zullen vragen waarom zij niet mogen geloven als het geloof zo troostrijk is? Het antwoord van Freud is dat je iemand die jarenlang slaapmiddelen gebruikt ook niet in een keer die middelen afpakt. Religie is een bitterzoet gif van kindsbeen toegediend. Toch is infantilisme gedoemd om te worden overwonnen. Uit onwetendheid mag men geen recht afleiden om iets te geloven. Religieuze doctrines mogen niet aan de aanspraak van de rede worden onttrokken. De mens die niet aan de neurose van religie leidt, heeft geen bitterzoet gif om te verdoven: die mens is op eigen kracht aangewezen en leert

77 Wittgenstein, *Philosophical investigations*, I, 38.

78 Freud, 'De toekomst van een illusie', 95 – 159, aldaar 260 – 261, 268,

79 *Ibidem*, 95 – 159, 260 – 269 en 282.

het noodlot waar geen remedie tegen helpt te verdragen. Religie

heeft zijn waarde gehad als een neurotisch relict die de mensheid heeft beschermd en zal op den duur vervangen worden door een rationele geestesgesteldheid. Wetenschappelijke arbeid is de enige weg die tot kennis van de omringende werkelijkheid kan leiden.⁸⁰

In de optiek van Freud, zegt Phillips, zijn de rationele standaarden van de empirische wetenschap de enige die gelden om intellectueel geloofwaardig te zijn.⁸¹ De veronderstelling dat het intellectueel gezien niet meer respectabel is om te geloven, leidt tot een voorstelling van gelovigen die infantiel zijn en irrationeel.⁸² Volgens Phillips en dat is misschien wel zijn belangrijkste kritiek, legt Freud daarmee onnodige beperkingen op aan wat belangrijk kan zijn in het leven van mensen. Daardoor kon hij niet de verschillende mogelijkheden zien waarop mensen betekenis geven aan hun bestaan en neemt hij die verschillende mogelijkheden niet serieus.⁸³ In de filosofie van Wittgenstein en Phillips zijn religieuze denkbeelden wel een bron van mogelijke zingeving.⁸⁴ Door het lokaliseren van de plaats die religieuze denkbeelden hebben in het menselijk bestaan, doet Wittgenstein wel recht aan die denkbeelden.

Wittgenstein levert kritiek op een intellectuele manier van denken die tot ambitie heeft één samenhangend concept van rationaliteit te construeren. De reden aldus Phillips dat Wittgenstein de term 'taalspelen' introduceert, is dat de taal niet de eenheid heeft van een formeel systeem. In de wirwar van steegjes en straten van de taal loopt niet een hoofdweg waarvan de andere wegen zijn afgeleid.⁸⁵ Daarom benadrukt Wittgenstein steeds de noodzaak om de plaats die de taalspelen hebben in het menselijke bestaan te lokaliseren. Als we dat doen, halen we het niet in ons hoofd om aan te nemen dat al die spelen onderdeel zijn van een groot superspel. Waarom zouden we dan wel denken dat de verschillende manieren waarop we de taal gebruiken variaties zijn op één paradigmatisch gebruik: één wetenschappelijk concept dat alles zou beantwoorden of verklaren?⁸⁶ De empirische wetenschap is één manier om te onderzoeken welke denkbeelden corresponderen met de realiteit, maar niet de enige.⁸⁷

De kritiek van Wittgenstein en Phillips betreft met name het theïsme en het atheïsme, dominante stromingen in de godsdienstfilosofie.⁸⁸ Theïsten maken van het bestaan van God een feitelijke kwestie. Om te kunnen geloven *in* een God, moet er bewijs zijn voor, of op zijn minst de waarschijnlijkheid worden aangetoond van de claim *dat* er een God bestaat.⁸⁹ Met dezelfde

4

80 Ibidem, 95 – 159, aldaar 263 –268.

81 Phillips, *Religion and the hermeneutics of contemplation*, 200 en 208.

82 Phillips, *From fantasy to faith*, 15 en 18

83 Ibidem, 220.

84 A.F. Sanders, *Representaties van religie in het Nederlandse debat* (Groningen 2008) 13.

85 Phillips, *Wittgenstein and religion*, 233

86 Ibidem, xii.

87 Phillips, *Religion and the hermeneutics of contemplation*, 291 en 292.

88 Het theïsme ontstond als een filosofische verdediging van het christendom, jodendom en de islam als reactie op de verlichting. De claim is dat er een God, een persoon zondr lichaam, almachtig, alwetend, volkomen vrij en goed, schepper en onderhouder van het heelal, een bron van morele verplichtingen, eeuwig en noodzakelijk bestaat.

89 Zie bijvoorbeeld, Richard Swinburne, *The existence of God* (2^e druk: Oxford en New York 2004). Zie: Alister McGrath, *The 2009 Gifford lectures. A fine – tuned universe: science, theology and the quest for meaning* (Aberdeen 2009).

procedures die in de empirische wetenschap toegepast worden, proberen

op hun beurt atheïsten aan te tonen dat het rationeel niet gerechtvaardigd is om te geloven in die claim.⁹⁰

De atheïst zegt dat het bestaan van God verifieerbaar moet zijn op dezelfde manier als andere objecten worden geverifieerd, anders is dat bestaan betekenisloos. Maar de procedures van de wetenschap om het bestaan van iets te verifiëren, bijvoorbeeld gas, een regenboog, of een planeet zijn niet relevant voor het bestaan van God. Over het criterium dat bepaalt wat een gas is of wat een planeet is, moet overeenstemming bestaan. Maar wat zijn de criteria voor het bepalen van het bestaan van God? Het onderzoek naar het wel of niet bestaan van God gaat voorbij aan de betekenis van hetgeen wordt onderzocht.⁹¹

De uniforme gedaante van de taal brengt ons vaak in verwarring (zie 2. 1). Wittgenstein stelt dat 'als de vraag naar het bestaan van een god of een God opkomt, dat 'bestaan' een heel andere rol speelt dan dat van het bestaan van een persoon of een object'. Wat een geloof in het bestaan van God ook mag inhouden het kan niet geloof zijn in iets wat we kunnen verifiëren of falsifiëren.⁹² Als atheïsten en theïsten dat wel veronderstellen, dan wordt 'de logica van de taal gesublimeerd'. Het sublimeren van de logica van de taal is een conceptuele verwarring die ontstaat uit een misverstaan van de logica van de taal. Als verondersteld wordt dat de logica van de empirische wetenschap bepalend is voor wat correspondeert met de realiteit, dan leidt die logica een onafhankelijk bestaan. De criteria van de empirische wetenschap worden toegepast op een plaats, op religieuze taal, waar zij geen toepassing hebben.⁹³

Ook Freud maakt van het bestaan van God een feitelijke kwestie. Het lukt volgens Freud niet om religieuze leerstellingen met dezelfde maat te meten, als die van geografische leerstellingen. Dat klopt. Maar hij meet ze wel met dezelfde maat. Freud past de criteria om te controleren of Konstanz aan het Bodensee ligt, toe op religieuze leerstellingen. Hij komt vervolgens tot de conclusie dat religieuze leerstellingen niet te controleren zijn. Zoals hij op vakantie zag dat het in Athene echt zo was als hij op school had geleerd, zo corresponderen religieuze leerstellingen niet met de empirische werkelijkheid. Dan ook wordt de logica van de gesublimeerd. De taal gaat op vakantie als religieuze voorstellingen en uitspraken met dezelfde maat worden gemeten als geografische uitspraken. Een maat die toegepast wordt op een plaats waar zij geen toepassing heeft. Anders gezegd: op een bestemming, ver verwijderd van de plaats waar zij thuishoort.

Wanneer een geloofsovertuiging een belangrijke rol speelt in het leven van mensen, dan zal dat zich tonen. Als Wittgenstein beklemtoont dat een taalspel altijd deel uitmaakt van een praktijk of levensvorm is de notie van praktijken en levensvormen fundamenteel. Dat geldt ook voor

4

90 De natuurwetenschapper en atheïst Richard Dawkins heeft de aanval op religie ingezet op tal van gebieden. Zie bijvoorbeeld, Dawkins, *The God delusion*. Of wat dichterbij huis, Herman Philipse, *Atheïstisch manifest en de onredelijkheid van religie* (Amsterdam 2004).

91 Phillips, *From fantasy to faith*. 16 en 17. Phillips, *Wittgenstein and religion*, 1 - 2.

92 L. W. Wittgenstein, *Lectures and conversations on aesthetics, psychology & religious belief* (4^e druk; Kent 1966) 59 - 60.

93 Phillips, *Wittgenstein and religion*, 109. Zie ook: Phillips, *Religion and the hermeneutics of contemplation*, 291 - 292.

religieuze taalspelen, aldus Phillips.⁹⁴

The language- games we play vary enormously. No one account of what 'agreement with reality' amounts to can be given, since the meaning of what agreement with reality comes to is itself determined by the language- games we play and the forms of life they enter into.⁹⁵

Vergeving vragen, dankbaar zijn, zich verwonderen, zijn ook religieuze taalspelen. Die taalspelen hebben een betekenis en worden zichtbaar in het leven van mensen. Een geloofsovertuiging toont zich als mensen dankbaar zijn bij de geboorte van een kind of als zij zich verwonderen over het leven, maar ook als zij te maken krijgen met de grilligheid van de natuur of het noodlot, bijvoorbeeld in hun beleving van ziek – zijn, of in het beperkt worden in dat wat zij graag zouden willen. Wat 'corresponderen met de realiteit' betekent, wordt bepaald door de taalspelen die we spelen en de levensvormen of praktijken waarin zij zichtbaar worden.

In de ogen van de atheïst zijn geloofsovertuigingen betekenisloos omdat zij niet corresponderen met de realiteit. Als verondersteld wordt dat die overtuigingen betekenisloos zijn dan komt de vraag op naar verklaringen, zegt Phillips. Waarom hebben de mensen de goden uitgevonden? Hoe kan het dat mensen in een wetenschappelijk tijdperk toch blijven geloven?⁹⁶ Freud zag religieuze denkbeelden niet als onherleidbaar basaal of zoals Phillips het noemt 'as earliest things'.⁹⁷ Dat het geloof in een God een basis heeft in religieuze praktijken of levensvormen zag Freud niet. Volgens hem kunnen religieuze denkbeelden niet zijn wat ze zijn. Hij reduceert ze tot neuroses die worden veroorzaakt door iets anders: 'gevoelens van onmacht' en 'dwangmatige beheersing van de driften'.

Because Freud believed that religious beliefs are forms of neurosis he gave of them set unnecessary limits on what can be of importance to human beings. The limits of acceptability set by his explanations blinded Freud to certain possibilities of meaning expressed in various religious beliefs and practises.⁹⁸

Voor Freud is religie een vorm van geestelijke ongezondheid. Door religie te reduceren tot vormen van neuroses, verklaart Freud religie weg in psychoanalytische termen: in termen waar zij geen toepassing hebben. Dan wordt de logica van de taal gesublimeerd.

Dat Phillips in het voorgaande citaat spreekt over betekenis mogelijkheden *uitgedrukt* in religieuze geloofsovertuigingen en praktijken, heeft te maken met het feit dat de taal waarin mensen hun geloof uitdrukken geen feitelijke uitspraken zijn die thuishoren in het raamwerk van de fysieke realiteit. De godsdienstfilosoof Sanders verwoordt dat als volgt:

Als een gelovige zegt dat God voor haar werkelijkheid is, wil dat niet zeggen dat zij de hypothese lanceert dat er wel eens een godheid zou

94 Phillips, *Wittgenstein and religion*, xiii.

95 Phillips, *Faith after foundationalism*, 54 - 55.

96 Phillips, *From fantasy to faith*, 17.

97 Phillips, *Religion and the hermeneutics of contemplation*, 199 – 200.

98 *Ibidem*, 220.

kunnen bestaan of dat zij beweert dat het een feit is dat deze godheid

bestaat, maar dat God voor haar een *geestelijke of spirituele* realiteit is.⁹⁹

(Op de vraag of met die geestelijk of spirituele realiteit niet een 'bovennatuurlijke' werkelijkheid wordt bedoeld, kom ik in het volgende hoofdstuk nog terug.) In religieuze taal drukken mensen hun overtuigingen uit op een totaal andere manier als in de wetenschap, zegt Wittgenstein.¹⁰⁰ In religieuze taal spreken we vaak in beelden. 'God als Vader', 'Het laatste oordeel', 'God spreekt, ziet, straft, belooft', 'God draagt ons'. Het geloof in de waarheid van die beelden is het belijden van een geloofsovertuiging.¹⁰¹ Het woord 'geloof' speelt in een uitspraak als: 'Ik geloof in 'Het laatste oordeel' een heel andere rol als het geloof dat er een Duits vliegtuig over vliegt. 'Het eerste is niet letterlijk, als met letterlijk wordt bedoeld 'feitelijk' of 'verifieerbaar'.¹⁰² Maar wel letterlijk in de zin dat het beeld zegt wat het zegt. Het beeld kan van enorm belang zijn (mijn vert. I. P.)¹⁰³ Voor iemand kan het geloof in 'Het laatste oordeel' regulerend zijn voor zijn leven. Bij alles wat hij of zij doet of laat, staat dat beeld op de voorgrond.¹⁰⁴ Het drukt iets uit wat van belang is in iemands leven. Dit soort beelden zijn expressief van karakter. Dat expressieve karakter toont zich ook in rituelen (rituelen zijn ook 'taal' bij Wittgenstein zie 1.1).

Freud stelt dat de wetenschap ons kan bevrijden van een irrationele geestesgesteldheid. Daarom is de kritiek die Wittgenstein in zijn tijd levert op James G. Frazer in dit verband relevant. Volgens Frazer ligt aan magische of religieuze rituelen een hypothese ten grondslag, die zal verdwijnen als mensen inzien dat de wetenschap een betere hypothese heeft.¹⁰⁵ Als mensen een regenritueel uitvoeren aan het einde van de droge tijd, verklaart Frazer dat ritueel door te stellen, dat mensen van de hypothese uitgaan dat door het uitvoeren van dat ritueel de regen zal komen.¹⁰⁶ Als het zo is, vraagt Wittgenstein, dat de mensen van de hypothese uitgaan dat het ritueel regen veroorzaakt, waarom voeren zij dat ritueel pas uit als alles verdord is en het vee sterft bij gebrek aan water? Het ritueel wordt uitgevoerd aan het einde van de droge tijd als de mensen weten dat op dat moment de regen in aantocht is.¹⁰⁷ Het is toch opmerkelijk, vindt Wittgenstein, dat mensen er zolang over hebben gedaan om te ontdekken dat de regen toch wel komt. Aan dit soort rituelen liggen geen hypothesen ten grondslag. Deze rituelen zijn expressief van karakter. Zij representeren het verlangen naar regen en door die representatie wordt de vervulling van dat verlangen uitgedrukt.¹⁰⁸ Die rituelen drukken iets uit wat voor die mensen van betekenis is, zelfs van levensbelang: zij vieren de komst van de regen. Wittgenstein vond de verklaring van Frazer eenzijdig omdat hij geen oog had voor de context

4

99 Sanders, *Representaties van religie in het Nederlandse debat*, 11.

100 Wittgenstein, *Lectures and conversations*, 57.

101 Phillips, *Wittgenstein and religion*, 44.

102 Ibidem, 239.

103 Wittgenstein, *Lectures and conversations*, 75. 'The whole weight may be in the picture'.

104 Ibidem, 53.

105 Frazer, *The golden bough*. 64 en 931.

106 Ibidem, 141 en 122.

107 Wittgenstein, *Philosophical occasions*, 129 en 137.

108 Ibidem, 125.

waarin deze rituelen voor mensen betekenisvol waren. Dat betekent niet dat

Wittgenstein vond dat al die rituelen hun eigen charme hadden, of zelfs niet een sinister vreselijk of tragisch karakter konden hebben.¹⁰⁹

Dat het regenritueel expressief van karakter is, geldt ook voor een ritueel als het aansteken van kaarsjes in een kerk, of thuis bij een foto. Al naar gelang de context is een kaarsje aansteken een uitdrukking van devotie, of een uitdrukking van een wens of een moment van herinnering aan iemand. Religieuze denkbeelden, uitspraken, gebaren hebben een expressief karakter. Zij drukken iets uit wat van betekenis is in het leven van mensen. Dat wordt getoond aan de hand van de volgende casus.

4

4.3 Religieuze taal als expressie

Voor deze casus heb ik gekozen omdat deze goed weergeeft wat Wittgenstein bedoelt met het expressieve karakter van religieuze beelden.

Mevrouw De Vries die doorverwezen werd door een sociaal - psychiatrisch verpleegkundige verbonden aan een huisartsenpost vertelde het volgende. 'Twee weken nadat mijn man was overleden, ging ik bij de dokter langs omdat ik niet kon slapen. Hele nachten lag ik wakker. Hij had op de dag dat mijn man overleed, gezegd dat ik als ik wat nodig had dat gewoon aan moest geven. Ik vroeg om slaapmiddelen, maar de dokter vond dat ik antidepressiva moest slikken omdat ik 'alle symptomen van een depressie' had. 'Maar ik ben toch niet ziek, ik ben in de rouw', zei ik. 'Je kunt je pas voorstellen hoe het voelt als je het meemaakt.'

Mevrouw De Vries werd na het plotseling overlijden van haar man overspoeld door emoties en herinneringen. Overal lagen foto's, boekjes over rouw die ze van haar kinderen had gekregen en briefjes en spulletjes van haar man. Ik vroeg haar of het haar niet zou helpen om een hoekje te maken waar ze wat herinneringen aan haar man zou kunnen neerleggen. De volgende keer dat ik terugkwam, had ze samen met haar dochter een tafeltje verplaatst naar een hoek met een aantal foto's, wat spulletjes die haar aan hem herinnerden en ook de boekjes waar ze af en toe in kon bladeren. Ze hadden er een lichtje bijgezet en wat verse bloemen en een stoel. 'Hier ga ik af en toe zitten als ik er behoefte aan heb. Hier heb ik het gevoel dat ik dicht bij hem ben.'

Al in het eerste gesprek vertelde mevrouw De Vries dat de volkomen onverwachte dood van haar man haar leven op de kop had gezet. 'De gewone dingen kosten mij al moeite.' Mevrouw vertelde dat zij altijd positief en optimistisch in het leven had gestaan. 'Maar nu ken ik mijzelf niet meer.' Hoewel zij niet meer kerkelijk was, speelde haar geloof in God altijd een belangrijke rol in haar leven, maar nu was zij het vertrouwen kwijt geraakt. Dat was de reden van de verpleegkundige om haar te verwijzen naar een geestelijk verzorger. 'Met godsdienst heb ik zelf niets, daar kan ik niets mee.'

God betekende voor deze mevrouw niet een persoonlijke

God, maar haar beeld van God was een bron van licht. 'Mensen

komen uit het licht en gaan terug naar het licht. Dat geloof ik.' Ik vroeg of zij behoefte had aan wat teksten die haar misschien tot steun konden zijn. Dat wilde ze graag dus nam ik wat teksten uit de bijbel mee en wat citaten waar gesproken werd over het licht dat sterker is dan de duisternis. Die teksten ervoer ze als troostend. Troostend omdat naast het verdriet zij ook weer het vertrouwen kreeg dat er weer ruimte in haar leven zou komen voor het licht in haar bestaan. Zij geloofde dat haar man bij God was. 'Hij is in het licht, dat geloof ik en dat geeft mij rust.' Het lichtje had zij op het tafeltje gezet omdat 'het sterker is dan de duisternis'.

4

Voor mevrouw De Vries was God een bron van licht. Het zou onjuist zijn om te veronderstellen dat mevrouw De Vries dat beeld niet letterlijk bedoelt. Zij bedoelt dat beeld letterlijk in de zin dat ze er niet iets anders mee bedoelt. De taal waarin zij haar geloofsovertuiging uitdrukt, is expressief van karakter. 'Mensen komen uit het licht en gaan terug naar het licht.' Dit is een expressie van vertrouwen. Dat bleek toen zij over haar overleden man zei: 'Hij is in het licht, dat geloof ik en dat geeft mij rust.' Het lichtje dat zij op het tafeltje had gezet, was ook een uitdrukking van vertrouwen. Het vertrouwen dat het licht 'sterker is dan de duisternis'.

Voor mevrouw De Vries was God als bron van licht een religieuze werkelijkheid maar anders dan de fysieke werkelijkheid, die te verifiëren is. Beide staan niet los van elkaar. Die religieuze werkelijkheid toont zich in die fysieke werkelijkheid. Mevrouw De Vries vertelde van zichzelf dat zij altijd positief en optimistisch in het leven had gestaan. Na de onverwachte dood van haar man kende zij zichzelf niet meer. Dat het leven van mevrouw De Vries op de kop stond na de dood van haar man, had invloed op haar geloof. Zij was het vertrouwen kwijtgeraakt. De teksten die ik gaf waarin werd gezegd dat het licht uiteindelijk sterker is dan de duisternis, sloten aan bij het beeld dat zij van God had. Zij sloten ook aan en waren troostend omdat ze betekenisvol waren in een donkere tijd (therapeutische competentie). Zij dienden niet als 'bitterzoet gif' of als slaapmedicatie, als remedie tegen de onmacht toen het noodlot haar trof. Voor slaapmedicatie ging ze gewoon naar haar huisarts. Dat de huisarts eerst antidepressiva wilde geven omdat ze 'alle symptomen van een depressie had', riep verontwaardiging bij haar op. 'Ik ben toch niet ziek, ik ben in de rouw.' Zij zag haar verdriet als een gezonde reactie op het overlijden van haar man.

4. 4 Tot slot

Met de voorstelling van religie als irrationeel en infantiel kunnen geestelijke verzorgers regelmatig worden geconfronteerd. In die voorstelling is sprake van conceptuele verwarring. Door de route naar conceptuele verwarring te ontrafelen, maakt Wittgenstein duidelijk dat het sublimeren van de logica van de taal de bron is van die verwarring. Dat is relevant ook voor geestelijk verzorgers om te begrijpen waar die voorstelling vandaan komt.

Wat correspondeert met de realiteit wordt bepaald door welke taalspelen we spelen en hoe die zichtbaar worden in de praktijk of levensvormen. De verschillende manieren waarop we de taal gebruiken bijvoorbeeld in

religie zijn geen variaties op één paradigmatisch gebruik. De empirische wetenschap is één manier om te onderzoeken wat op een bepaalde manier zinvol kan zijn om te zeggen, te geloven, of te doen, maar niet de enige. De veronderstelling dat er maar één manier is, leidt tot een voorstelling van gelovigen als irrationeel, of als mensen die niet beter weten. Als de criteria van de wetenschap toegepast worden op terreinen van het leven waar zij geen toepassing hebben, wordt de logica van de taal gesublimeerd.

Religieuze taalspelen hebben een basis in een geloofsovertuiging en worden zichtbaar in het leven van mensen. De veronderstelling dat religieuze taalspelen een andere basis hebben, dat zij veroorzaakt worden door bijvoorbeeld gevoelens van onmacht in een onveilige wereld, leidt tot het reduceren van die taalspelen tot neuroses. Een geloofsovertuiging is in die optiek een vorm van geestelijke ongezondheid en gelovigen zijn infantiel.

Door het lokaliseren van de plaats die religieuze denkbeelden hebben in het menselijk bestaan, doet Wittgenstein recht aan die denkbeelden. De inzichten van dat 'lokaliseren' leveren een bijdrage aan het begrijpen van religieuze taal, oftewel: aan het vermogen tot interpreteren wat de diagnostisch - hermeneutische competentie tot 'competentie' maakt.

In religieuze taal drukken mensen hun overtuigingen uit maar op een heel andere manier dan in de wetenschap. Religieuze uitspraken, denkbeelden, gebaren zijn expressief van karakter. Religieuze taal uit zich vaak in beelden. Die beelden zijn letterlijk bedoeld. 'Letterlijk' in de betekenis dat er niet iets anders mee wordt bedoeld. Dat betekent niet dat zij feitelijk te verifiëren zijn. Het geloof in de waarheid van die beelden is het belijden van een geloof. Een geloofsovertuiging toont zich in bijvoorbeeld dankbaarheid of verwondering, of kan worden beproefd als mensen te maken krijgen met het noodlot.

Dat religieuze taal een plaats heeft en zichtbaar wordt in het leven van mensen, betekent niet dat zij dat leven, of de situatie waarin mensen zich bevinden, kan verklaren. Als dat wel verondersteld wordt, wordt de logica van religieuze taal gesublimeerd. Waarom dat zo is, wordt duidelijk in het volgende hoofdstuk.

4

HET SUBLIMEREN VAN DE LOGICA VAN RELIGIEUZE TAAL

5

42

5.1 Metafysisch taalgebruik

Dat religieuze taalspelen een plaats hebben in een geloofsovertuiging en hun betekenis zichtbaar wordt in het leven van mensen werd duidelijk in het vorige hoofdstuk. Inherent aan het expressieve karakter van geloofsuitspraken is dat die uitspraken geen verklaringen zijn. Er is sprake van conceptuele verwarring wanneer er metafysische verklaringen worden gegeven voor datgene wat mensen overkomt. In deze paragraaf wordt geëxpliciteerd wanneer de logica van religieuze taal wordt gesublimeerd.

In de filosofie levert Wittgenstein kritiek op metafysische theorieën die los staan van het menselijk bestaan.

The solution of philosophical problems can be compared with a gift in a fairy tale: in the magic castle it appears enchanted and if you look at it outside in daylight it is nothing but an ordinary bit of iron (or something of the sort).¹¹⁰

Die metafysische theorieën lijken betoverend mooi, maar als die theorieën teruggebracht worden naar het menselijk bestaan, dan verliezen ze hun glans. Wittgenstein stelt dat woorden moeten worden teruggebracht van hun metafysische taalgebruik naar het taalgebruik waar ze een plaats hebben.¹¹¹

In het metafysisch denken is het 'transcendente' een werkelijkheid die boven onze eigen werkelijkheid uitstijgt. In dat denken wordt een wereld gecreëerd die ergens ver boven de fysieke werkelijkheid verheven is. Volgens Phillips is in religie de aantrekkingskracht groot om naast de fysieke werkelijkheid een transcendente werkelijkheid te creëren of om een bovennatuurlijke instantie als de verklaring te zien van dat wat zich voordoet.¹¹² Het natuurlijke huis van de mens is hier op aarde, zegt Phillips,

---

¹¹⁰ Wittgenstein, *Culture and value*, 11.

¹¹¹ Wittgenstein, *Philosophical investigations*, I, 110.

¹¹² Phillips, *Religion and friendly fire*, 2 en 4.

hier in de menselijke samenleving en we hebben het bovennatuurlijke niet nodig om gebeurtenissen te verklaren.¹¹³

De logica van de taal wordt gesublimeerd als in religie verklaringen worden gezocht voor natuurlijke fenomenen: als religieuze taal wordt toegepast op een plaats waar zij geen toepassing heeft. In de wetenschap bijvoorbeeld verklaren geologen de oorzaak van aardbevingen. Als er een ongeluk gebeurt, zoeken mensen naar een verklaring voor de oorzaak van dat ongeluk. Als een straf van God, of Gods wil, de verklaring is van natuurlijke fenomenen als aardbevingen, of een ongeluk dan is er sprake van het sublimeren van de logica van religieuze taal.

Het volgende citaat van Wittgenstein verheldert dit op een andere manier:

Rules of life are dressed up in pictures. And these pictures can only serve to describe what we are to do, not to justify it. Because they could provide a justification only if they held good in other respects as well. I can say: 'Thank these bees for their honey as though they were kind people who have prepared it for you'; that is *intelligible* and describes how I should like you to conduct yourself. But I cannot say: 'Thank them because, look, how kind they are!' – since the next moment they may sting you.

Religion says: Do this! – Think like that! – but it cannot justify this and once it even tries to, it becomes repellent; because for every reason it offers there is a valid counter – reason.¹¹⁴

Je kunt bijen dankbaar zijn dat zij honing geven en daarom bijvoorbeeld zorgvuldig met ze omgaan. Dit is een expressie van dankbaarheid voor de honing. Je kunt bijen niet bedanken dat ze je honing geven omdat ze zo aardig zijn. Dit is een verklaring. Dit geldt ook voor religie. Je kunt God bijvoorbeeld dankbaar zijn voor het voedsel dat je krijgt. Je kunt niet dankbaar zijn omdat God je voedsel geeft.

Wittgenstein noemt religie verwerpelijk als er verklaringen of rechtvaardigingen worden gegeven. Volgens Phillips wordt nergens duidelijker dat religie verwerpelijk wordt als in verklaringen waarom God het kwaad en het lijden toelaat, de zogenaamde theodicees. Deze maken de fout, zegt Phillips, een soort superverklaring te geven. God heeft bijvoorbeeld een plan met ons leven. God stelt mensen op de proef, zodat zij hun karakter ontwikkelen door geduld te oefenen. God stelt mensen op de proef om te testen of zij volharden in hun geloof. En als het lijden onbegrijpelijk voor ons mensen is dan wordt het lijden gerechtvaardigd door het vooruitzicht van een compensatie in het hiernamaals: dan zal alles goed komen en zullen we het waarom begrijpen.¹¹⁵ Verklaringen voor waarom God het lijden toelaat, zijn abstract, omdat zij voorbijgaan aan de situatie of de omstandigheden waarin mensen verkeren en omdat zij voorbijgaan aan het lijden van mensen zelf.¹¹⁶

De uitspraak: 'Gods wegen gaan boven ons verstand', kan een filosoof

113 Phillips, *From fantasy to faith*, 20.

114 Wittgenstein, *Culture and value*, 29.

115 Phillips, *Wittgenstein and religion*, 160. Phillips, *The problem of evil*, 56, 66 en 81

116 Phillips, *Wittgenstein and religion*, 154. Phillips, *The problem of evil*, xi,xii,

proberen te begrijpen, zegt Phillips. Als de filosoof de uitspraak begrijpt, betekent dat niet dat hij Gods wegen wel begrijpt, of kan verklaren (zoals in het theïsme wordt gepoogd I.P.). Wat begrepen wordt, is de plaats die het geloof 'dat Gods wegen boven ons verstand gaat', heeft in het leven van gelovigen. Begrijpen is ophelderen wat de betekenis is. Dat betekent niet dat er niets voorbij het menselijke begrip gaat.¹¹⁷ Soms zijn gebeurtenissen onverklaarbaar. Dan is er geen verklaring.¹¹⁸ Maar dat betekent niet dat God wel de verklaring is.

God in de feiten zien, is iets anders dan wat de feiten zijn, zegt Phillips.¹¹⁹ Als mensen in een aardbeving, de wil van God, een plan, een straf, een proef zien, dan laat dat iets zien van de betekenis die God voor hen heeft. Als mensen in hun genezing een wonder van God zien, dan is dat wat anders dan dat God de verklaring is voor die genezing. Als mensen spreken over een religieus wonder dan moet er iets goddelijks in aanwezig zijn: dan onthult dat wonder iets van dat wat God voor hen betekent. Religieuze denkbeelden kunnen niet gescheiden worden van de praktijk of levensvormen waarin zij betekenis hebben.¹²⁰

5

5.2 Wanneer de taal haar glans verliest en in de was moet ¹²¹

In deze paragraaf wordt aan de hand van twee voorbeelden getoond wanneer de logica van religieuze taal wordt gesublimeerd. *Online* is een discussie te zien tussen de atheïst Richard Dawkins en de theïst Alister McGrath over het concept God en in het bijzonder de evolutie. Na 24 minuten stelt Dawkins het probleem van het kwaad aan de orde. Dan ontwikkelt zich de volgende discussie waarbij ik mij in de weergave beperk tot de vraag van Dawkins aan McGrath of God bij een natuurramp een kind kan redden en de reactie en het antwoord van McGrath.¹²²

Volgens Dawkins is het toch ironisch dat als tienduizenden gedood worden bij een natuurramp, de ouders van één kind dat bij die ramp gered wordt, God dankbaar zijn. McGrath zegt dat God niet kan ingrijpen bij natuurrampen. Het gaat in de christelijke visie hoe om te gaan met het lijden en dat God weet heeft van het lijden. Dat is volgens hem geen intellectuele reflectie maar een kwestie van geloof. God is niet verantwoordelijk voor de dood van de andere duizenden slachtoffers. Het is een natuurlijke reactie van ouders aldus McGrath als zij worden overweldigd door dankbaarheid als hun kind wordt gered. Dawkins erkent psychologisch gezien het voordeel voor die ouders.

Maar zou McGrath als intellectueel de vraag of God dit ene kind kan redden, bevestigend beantwoorden? 'Ja', antwoordt McGrath.

117 Phillips, *Wittgenstein and religion*, 169.

118 Phillips, *The problem of evil*, 16.

119 D.Z. Phillips, *Recovering religious concepts. Closing epistemic divides* (Basingstoke en New York 2000) 230.

120 *Ibidem*, 129 – 137. Zie ook: Phillips, *The problem of evil*, 13 - 20.

121 Wittgenstein, *Culture and value*, 11 en 39.

122 Zie: [video.google.com dawkins mcgrath](https://www.youtube.com/watch?v=dawkins_m McGrath)

Volgens de scheikundige en theoloog Alister McGrath voorziet de christelijke theologie in een interpretatief raamwerk waarin de werking van het transcendente in de evolutie zichtbaar wordt. De christelijke theologie is een beter raamwerk en biedt een betere verklaring voor dat wat in de natuur wordt geobserveerd dan het wetenschappelijke raamwerk. Zie: McGrath, *The 2009 Gifford lectures*.

Volgens Dawkins is dit antwoord inconsistent. God kan niet ingrijpen bij natuurrampen en toch redt hij dit ene kind? McGrath vraagt dan de camera te stoppen. Hervindt zich na een tijdje en probeert de vraag opnieuw te beantwoorden, stopt weer. 'Wat was uw vraag?' Dawkins: 'Kan God dit ene kind gered hebben?' McGrath antwoordt bevestigend. Zijn verklaring is dat de christelijke visie is dat dit een imperfecte, gevallen wereld is waar dingen gebeuren die God niet wil. Natuurrampen zijn geen fout van God. De wereld is nu eenmaal zo. Toch grijpt God in als Hij iets goeds wil doen; door hier dat ene kind te redden en door daar iets anders goeds te doen. Als McGrath dit gezegd heeft, stelt Dawkins voor om dit onderwerp te stoppen, want hij kan er geen touw aan vastknopen.

In eerste instantie antwoordt McGrath als gelovige. Zijn geloofsovertuiging is expressief van karakter. Bijvoorbeeld van vertrouwen dat God 'weet heeft van het lijden'. Het gaat er in de christelijke visie om, hoe om te gaan met het lijden. Hoe om te gaan met het lijden, kan regulerend zijn in het leven van gelovigen.

Volgens Dawkins is de uitspraak 'God kan niet ingrijpen bij natuurrampen' inconsistent met 'God kan ingrijpen door een kind te redden'. Dat klopt, maar waar het in dit voorbeeld omgaat is dat de logica van de taal gesublimeerd wordt. Als Dawkins wil weten hoe de intellectueel McGrath de vraag of God één kind kan redden, beantwoordt, geeft deze een verklaring. McGrath leidt de verklaring in door te zeggen dat dit een imperfecte, gevallen, wereld is. Dit deel kan nog worden gezien als het belijden van een geloof. Daarna wordt zijn overtuiging wel een verklaring. Dit is een gevallen, imperfecte wereld, daarom grijpt God in omdat Hij 'iets goeds wil doen', door 'hier dat ene kind te redden en door daar iets goeds te doen'. Met deze bovennatuurlijke verklaring wordt de logica van de religieuze taal gesublimeerd. De verklaring van McGrath dat een kind is gered omdat God 'iets goeds wilde doen', is een bovennatuurlijke verklaring voor een natuurlijk fenomeen als het overleven van een ramp. Een dergelijke verklaring verliest meteen haar glans als zij teruggebracht wordt naar het dagelijks leven, wanneer bij een natuurramp tienduizenden daadwerkelijk het slachtoffer worden en slechts één kind wordt gered. Soms moet een uitspraak uit de taal gehaald worden voor een wasbeurt, zegt Wittgenstein, daarna kan die uitspraak weer in circulatie worden gebracht.¹²³ In dit voorbeeld moet het metafysische laagje ervan afgespoeld worden.

Voor iedere metafysische verklaring is er een valide tegenverklaring (zie het citaat met de bijen eerder in deze paragraaf). Wat zou McGrath gezegd hebben tegen de ouders van de kinderen die wel slachtoffer werden? God wilde niets goeds doen voor uw kinderen? Je kunt (naar analogie met de bijen) God dankbaar zijn dat jouw kind de ramp overleefd heeft. Dat is een expressie van geloof. Je kunt God niet dankbaar zijn omdat Hij 'iets goeds wilde doen' en daarom jouw kind heeft gered. Dat een kind gered wordt en de ouders van dat ene kind God dankbaar zijn, is niet een verklaring.

¹²³ Wittgenstein, *Culture and value*, 39. 'Sometimes an expression has to be withdrawn from language and sent for cleaning, - then it can be put back into circulation.'

Een vrouw met wie ik sprak, werd juist van dit soort verklaringen nog radelozer dan zij al was. Zij was een moslima afkomstig uit Srebrenica. De vreselijke gebeurtenissen waar zij mee te maken had, werden door anderen verklaard. Die anderen waren een imam, moslims in Bosnië en andere bewoners van het asielzoekerscentrum waar zij met haar man verbleef. Omdat zij en haar man een huis kregen toegewezen, hadden wij twee gesprekken. In die gesprekken bleek dat haar geloof haar niet veel meer zei. Zij begon het eerste gesprek met een lange monoloog die ik heb samengevat.

Ze zeggen dat God ons op de proef heeft gesteld. Maar mijn vader en broers hebben de proef niet overleefd. De beloning is het paradijs, zeggen ze. Maar hoe weet ik dat mijn familie de proef heeft doorstaan? Ik vind de proef te zwaar. Mensen denken dat al die mannen netjes op een rijtje hebben gestaan om te wachten tot ze de kogel kregen. Maar dat is niet zo. Mijn man, vader en broers en zwager hebben het niet afgewacht, ze zijn de bossen in gevluht. In die bossen zijn vreselijke dingen gebeurd. 'Spelletjes.' Mijn man en één broer hebben ze gezien terwijl ze verborgen lagen onder de lijken. Mijn ooms en neven zijn in de massagraven gevonden, maar mijn vader, andere broers en zwager niet. De lijken die in de bossen gevonden zijn, waren niet meer compleet. Vraag het maar na. Het is vreselijk geweest. Ik vind de proef te zwaar. Als ik het niet meer zie zitten dan zeggen ze: 'Geloof in God, dan komt alles goed.' Mijn man is verwilderd teruggekomen. We dachten dat hij gek geworden was. Hij gelooft niet meer. Straks kan hij van de ene hel meteen door naar de andere hel.

De verklaring is dat deze familie door God op de proef werd gesteld. Dat is een bovennatuurlijke verklaring. Zij is abstract omdat zij volstrekt voorbijgaat aan de politieke situatie in Bosnië waar deze mevrouw mee te maken had. Zij is ook abstract omdat zij voorbijgaat aan het verdriet en wanhoop van deze vrouw. Als de gebeurtenissen worden verklaard als een proef van God, dan is zij in die optiek 'aan de goden overgeleverd'.¹²⁴ Dat wat mensen overkomt, doet ons verstand soms stilstaan, maar daarom is er nog geen bovennatuurlijke verklaring voor nodig. Verklaringen hebben een plaats binnen de empirische werkelijkheid.

5.3 Van metafysisch taalgebruik naar religieus taalgebruik

'Waarom heeft God mij deze ziekte gegeven?' Als aan geestelijk verzorgers deze vraag gesteld wordt, doen zij er goed aan zich te onthouden van een antwoord als: 'Misschien heeft God u deze ziekte gegeven omdat Hij u op de proef stelt?' Ook als een cliënt genezen is, kan een geestelijk verzorger beter niet zeggen: 'Misschien wilde God iets goeds doen (naar analogie van McGrath) en bent u daarom genezen.' Vanuit het filosofisch perspectief van Wittgenstein is er in deze vragen sprake van conceptuele

¹²⁴ Zie: <http://www.humanistischverbond.nl/hv/campagne.html> Het Humanistisch Verbond vraagt in een reclame boodschap om steun, omdat de taal van religie steeds luider klinkt en dan is 'het humanisme aan de goden is overgeleverd'.

verwarring. Filosofische reflectie is de remedie tegen conceptuele verwarring (zie 1.1). Als cliënten zelf zeggen dat God hen op de proef stelt, dan is het belangrijk welke rol een dergelijke uitspraak heeft in de context van hun leven. Als cliënten God in hun leven zien, in hun ervaring of situatie, dan is dat wat anders dan God als de verklaring zien voor die ervaring of situatie. Dat onderscheid is belangrijk. Als het een verklaring is dan is het vanuit filosofisch perspectief de taak om het metafysisch taalgebruik terug te brengen naar het religieuze taalgebruik. De geestelijke verzorger ondersteunt op die manier het zorgaanbod. De volgende casus maakt dit duidelijk.

Een kinder - en jeugdpsycholoog verwees Anne aan mij door. Anne is een zestienjarig meisje dat lijdt aan een eetstoornis. De psycholoog verzochtte: 'Ik kan praten als Brugman maar als zij blijft denken dat een god er iets mee te maken heeft, dan houdt het voor mij op.' Anne wilde van mij weten waarom God haar deze ziekte had gegeven en of ik wist wat het plan van God met haar leven was. De kern van wat Anne in het eerste gesprek vertelde, heb ik samengevat:

Ik ben nogal perfectionistisch en dat heeft ook te maken met mijn eetstoornis. Ik ben er in therapie achtergekomen dat ik alles goed wil doen. Ik ben de controle kwijt geraakt over mijn eten. Mijn eetstoornis is een ziekte. In de kerk (gereformeerde kerk vrijgemaakt I.P.) en op school zeggen ze dat God een bedoeling heeft met ons leven. Soms test Hij ons of wij wel volharden in ons geloof, maar dat is best moeilijk. Wij mensen begrijpen de dingen die ons overkomen niet, maar het hoort bij Gods plan. Telkens als ik sta te kotsen boven de w.c. heb ik het gevoel dat Jezus meekijkt. Dan voel ik mij zo slecht. Het leven is heilig. Ons lichaam is een tempel waar wij goed mee om moeten gaan. Waarom heeft God mij deze ziekte gegeven? Wat is Gods plan met mijn leven? Ik ben bang dat ik de bedoeling van dat plan nooit haal.

De context waarin de dingen die in de kerk en op school gezegd werden, is mij niet bekend. Ik weet bijvoorbeeld niet of een dominee of een leraar op school zelf tegen Anne gezegd zouden hebben dat God haar wil testen, of dat hij haar een ziekte heeft gegeven. In de wirwar van alles wat gezegd werd, raakte Anne in verwarring. Gods bedoeling, het plan en de test, de ziekte, het lichaam als tempel, de angst; alles liep door elkaar heen. In wat Anne zegt over God lijkt alles buiten ons mensen en haarzelf om te gaan. God test ons mensen of wij wel volharden in ons geloof. Wij mensen begrijpen de dingen die ons overkomen niet, maar het hoort bij Gods plan. God heeft haar de ziekte gegeven. Maar waarom? God heeft een plan met haar leven. Maar welk? Daar kan zij alleen nog maar over speculeren.

Als God de verklaring is voor de dingen die haar overkomen en Anne de bedoeling van Gods plan al niet kent, waaraan moet zij dan voldoen? Dit soort verklaringen leiden tot speculaties. Naast haar eetstoornis kreeg ze er een bovennatuurlijk probleem bij: de angst dat ze 'de bedoeling van dat plan' nooit zou halen.

In het kort geef ik het verloop van de twee gesprekken met Anne weer.

Het was helpend voor haar dat ik tijdens de gesprekken eerst haar ziekte en perfectionisme in verband bracht met haar geloof dat het leven heilig is en dat het lichaam een tempel is en met het gevoel dat Jezus over haar schouder meekeek als zij overgaf.

Met deze ziekte voel ik mijn lichaam helemaal niet als een tempel. Ik heb juist een hekel aan mijn lichaam. Ik geef niet voor niets over. Ik ben altijd bang dat ik het niet goed genoeg doe, dat ik het niet zal halen. Daarom voelde ik mij zo schuldig als ik overgeef. Ik denk dat ik daarom ook het gevoel had dat Jezus meekeek. Ik wil zo graag leven zoals Hij. Daarom was ik steeds zo bang dat ik het niet zou halen.

Het geloof dat het leven heilig is en het lichaam een tempel kan regulerend zijn voor en zichtbaar worden in het leven van mensen. Door vragen te stellen over hoe zij keek naar haar leven en haar lichaam werd duidelijk dat zij haar lichaam niet als een tempel ervoer, maar dat haar lichaam juist een probleem voor haar was.

In dit laatste citaat geeft Anne zelf drie verklaringen. Anne begint met de feiten; haar eetstoornis en perfectionisme. Met deze ziekte heeft zij een hekel aan lichaam. 1. Haar perfectionisme, altijd bang zijn dat zij 'het niet goed doet', roept angst op dat zij 'het niet zal halen'. Daarom voelde zij zich schuldig als zij overgeeft. 2. Daarom had zij het gevoel dat Jezus meekeek. Zij vertelde dat zij graag wil leven zoals Jezus. 3. Daarom was zij bang dat zij het niet zou halen. Door haar perfectionisme en ziekte in verband te brengen met haar geloof kreeg zij grip op zichzelf. De verklaringen van Anne zelf zijn geen bovennatuurlijke verklaringen. Zij ging begrijpen waarom zij zich slecht en schuldig voelde en het gevoel had dat zij het nooit zou halen.

Ik vroeg haar of zij geloofde dat God haar deze ziekte had gegeven om haar te testen. Dat vroeg ik omdat zijzelf had verteld dat God 'ons soms test of wij wel volharden in ons geloof en dat zij dat zelf best moeilijk vond.' Ik stelde de vraag ook omdat zij gevraagd had waarom God haar deze ziekte had gegeven en wat Gods plan was met haar leven. Zij was bang dat zij de bedoeling van dat plan nooit haalde.

Nee, dat wilde ze niet geloven, dat was gewoon gebeurd. God had haar die eetstoornis niet gegeven. Hij gaf toch iemand ook geen kanker. 'Ik geloof wel dat God een bedoeling, een plan heeft met mijn leven en dat mijn ziekte een test is voor mijn geloof. Mijn geloof helpt mij om mijn ziekte te overwinnen.' 'En je therapeut ook', zei ik.

Als Phillips zegt dat God in de feiten zien, iets anders is dan de feiten zijn, gaat dat voor deze casus ook op. Anne zag in de loop van de gesprekken God in de feiten. Zij geloofde dat God een plan had met haar leven. De vraag of God die ziekte aan haar had gegeven, beantwoordde zij ontkennend. God had haar de eetstoornis niet gegeven, dat was gewoon gebeurd. Dat was een feit zou je kunnen zeggen. Zij zag niet God, maar haar ziekte zelf als een test voor haar geloof. Zij ontkende immers dat

God haar de ziekte had gegeven. Dat God mensen test of ze volharden in hun geloof, had ze eerder 'best moeilijk' gevonden. Nu zij geloofde dat haar ziekte een test van haar geloof was (om te volharden in haar geloof), speelde die moeilijkheid in ieder geval op dat moment geen rol meer. De bedoeling van het plan was niet speculatief meer en viel wel degelijk te begrijpen. Zij gaf betekenis aan de bedoeling van het plan door te zeggen (zie verklaring 3) dat zij graag 'wilde graag leven zoals Jezus'. Daar is niets metafysisch aan. Misschien boezemde haar dat nog wel angst in 'dat zij de bedoeling nooit zou halen', maar het was geen bovennatuurlijk probleem meer. Zij was naar eigen zeggen altijd bang dat zij het niet goed deed. Dat riep de angst op dat zij het nooit zou halen. Haar geloof hielp haar om de ziekte te overwinnen. Door te zeggen dat haar therapeut dat ook deed, verbond ik dat geloof ook met de hulp die zij kreeg.¹²⁵

5

5.4 Tot slot

Als er religieuze verklaringen worden gegeven voor hetgeen dat mensen overkomt, dan staan die verklaringen los van datgene mensen mee te maken hebben, of waar zij onder te lijden hebben. Dan worden die verklaringen metafysische verklaringen. Omdat zij een onafhankelijk leven leiden, is er voor elke verklaring wel een tegenverklaring. Religieuze uitspraken horen thuis in de taal van religie. Zij kunnen geen verklaringen zijn voor de fysieke werkelijkheid. Als dat wel verondersteld wordt dan wordt de logica van religieuze taal gesublimeerd. Dan wordt religieuze taal gebruikt waar zij geen toepassing heeft.

Wittgenstein noemt religie verwerpelijk als er verklaringen of redenen worden gegeven voor dat wat mensen overkomt. Theodicees geven verklaringen voor het waarom van het lijden. Het zijn metafysische verklaringen die geen recht doen aan de situaties waaronder mensen te lijden hebben en zij gaan voorbij aan het lijden van mensen zelf. Soms zijn gebeurtenissen onverklaarbaar. Dat betekent dat er geen verklaring voor is. Maar dat betekent niet dat God er de verklaring voor is.

Metafysische verklaringen voor het waarom van een ziekte, leiden tot metafysische speculaties. Als cliënten God in hun leven zien, in hun ervaring of situatie zien, dan is dat wat anders dan God als de verklaring zien voor die ervaring of situatie. Dat is een handreiking aan de diagnostisch - hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger. Dat te kunnen onderscheiden, is belangrijk voor die competentie. Een ervaring of situatie kan een betekenis hebben in het religieuze leven van mensen, maar God is er geen verklaring voor. Dan zijn cliënten daadwerkelijk aan de goden overgeleverd en kan de zorg stagneren. Als cliënten veronderstellen dat God de verklaring is voor hun ziekte dan is de remedie om verbinding te leggen tussen de ziekte en de geloofsovertuiging van de cliënt. Dan wordt het metafysisch laagje afgespoeld en kunnen geloofsuitspraken weer in circulatie worden gebracht: naar het religieuze leven waarin zij betekenis hebben. Een geestelijk verzorger mag zelf niet met metafysische verklaringen komen, niet omdat de filosofie dat voorschrijft, maar omdat die verklaringen conceptueel verward zijn.

¹²⁵ In de kinder – en jeugdpsychiatrie nodig ik (alleen als zij dat zelf ook willen) de behandelaar aan het einde van een laatste gesprek uit. Ook de psycholoog van Anne schoof aan in het laatste gesprek. Anne verwoordde de inhoud van onze gesprekken precies zoals hier weergegeven is.

In dit en het vorige hoofdstuk werd geëxpliceerd wat Wittgenstein met 'het sublimeren van de logica' van de taal bedoelt. In het laatste deel van dit onderzoek wordt de ambtshalve binding belicht vanuit het filosofisch perspectief van Wittgenstein en Phillips.

5

RADICAAL PLURALISME EN DE AMBTSHALVE BINDING

6

51

6.1 Inleiding

Inherent aan de filosofische methode van Wittgenstein en Phillips is dat die methode radicaal pluralistisch van karakter is. Wat dat inhoudt, wordt beantwoord in dit hoofdstuk. De vraag of de ambtshalve binding aan een zendende instantie voorwaarde is voor de professionaliteit en legitimatie van de levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijke verzorger wordt in dit hoofdstuk ook beantwoord. Evenals de vraag in hoeverre het vasthouden aan de ambtshalve binding inconsequent en eenzijdig is.

6.2 Richtingenstrijd: een bijdrage aan de discussie

Het ideaal waar Wittgenstein in de filosofie naar streeft, verwoordt hij als volgt:

My ideal is a certain coolness. A temple providing a setting for the passions without meddling with them.¹²⁶

Phillips noemt de tempel voor de godsdienstfilosofische traditie, die hij in het voetspoor van Wittgenstein nastreeft, *philosophy's coolplace*.¹²⁷

Now there is a philosophical tradition which has concerned itself precisely with the problem of how to present moral or religious world - views in such a way that the passion behind them, which has to be evident if one is to recognize them for what they are, is clearly in view, along with a conception of the good that they embody, while at the same time equal justice is done to alternative and even hostile receptions.¹²⁸

Deze traditie wordt geboren uit verwondering over de wereld in al zijn variëteit. Het doel is niet om zelf te komen tot een bepaalde zienswijze of

---

¹²⁶ Wittgenstein, *Culture and value*, 2.

¹²⁷ D.Z. Phillips, *Philosophy's coolplace* (Ithaca en Londen 1999) ix.

¹²⁸ Phillips, *The hermeneutics of contemplation*, 319. Dit citaat is van Peter Winch.

een moreel standpunt dat superieur is aan een andere.¹²⁹ Zij is 'radicaal pluralistisch'. Dit radicale pluralisme is anders dan pluralisme in de theologie. In theologisch pluralisme worden volgens Phillips verschillende religies gerespecteerd omdat het verschillende wegen zijn tot, of verschillende culturele manifestaties zijn van, een God die al die wegen en manifestaties transcendeert. Als dat zo is, gaat die transcendente werkelijkheid voorbij aan de taal van mensen. Zo beschouwd moet er een metafysische werkelijkheid verborgen zitten achter de taal die mensen gebruiken. Volgens Wittgenstein en Phillips toont zich in de taal wat de goddelijke werkelijkheid betekent in het leven van mensen; oftewel wat geloven in, Iets, Allah, Siva, Jehova of God betekent. Door de nadruk te leggen op de waarden van die verschillende religieuze wegen is dat theologisch pluralisme selectief. Het radicaal pluralisme toont ook dat wat zich voordoet in religie vreselijk kan zijn.

Omdat de reflectieve en contemplatieve aard van de wijsgerige reflectie op religieuze taal geen verdediging is en geen universele maat pretendeert te hebben voor wat een betere of mindere soort religie is, kan zij ook niet zeggen dat iedere weg gelijkwaardig is of evenveel respect verdient. In die zin is het radicaal pluralisme niet relativistisch.¹³⁰

De 'koele plaats van de filosofie' vergelijk ik met de belangeloze aandacht die de geestelijk verzorger heeft voor de cliënt. Belangeloos niet in de betekenis van 'desinteresse'. Belangeloos in de zin dat met de kennis die de geestelijk verzorger in de opleiding heeft geleerd, hij of zij de levensbeschouwing van de cliënt serieus neemt. Een geestelijk verzorger schrijft niet voor hoe de cliënt moet denken, maar erkent wat van betekenis is of wat waardevol is of niet voor de cliënt. Dat houdt niet in dat iedere levensbeschouwing persoonlijk wordt gewaardeerd. De aandacht voor de cliënt is ook belangeloos omdat zij niet de ene levensbeschouwing boven de andere stelt, of criteria van buitenaf inbrengt om te bepalen wat zinvol is om te zeggen. Die belangeloze aandacht is een positie die maakt dat de geestelijk verzorger breed inzetbaar is. De filosofische benadering van Wittgenstein en Phillips overstijgt de pluriformiteit in levensbeschouwingen niet zozeer (zie 1.2.4.), maar wil recht doen aan de manier waarop mensen betekenis geven aan hun leven.

De beroepsvereniging stelt dat geestelijk verzorging de begeleiding van en hulpverlening is aan mensen bij zingeving aan hun bestaan vanuit en op basis van de eigen geloofs- en levensovertuiging (zie 1.2.4.). Die begeleiding en hulpverlening vindt plaats op basis van de diagnostisch-hermeneutische en de therapeutische competentie. Maar in de omschrijving van die beide competenties speelt de eigen levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijk verzorger geen rol (zie 1.3.1). In beide competenties gaat het in de omschrijving van de beroepsvereniging om aansluiting bij het levensbeschouwelijke referentiekader van de cliënt. De begeleiding en hulpverlening van de geestelijk verzorger vindt dus in die omschrijving niet

129 Ibidem, 6.

130 Phillips, 'Philosophy's radical pluralism in the house of intellect.', 197 – 211, aldaar 204, 206. Phillips, D.Z. Phillips, 'Philosophy, theology and cultural conflicts.', in: A.F. Sanders ed., *D.Z. Phillips' contemplative philosophy of religion*, 167 – 180 aldaar, 168 en 169. *The hermeneutics of contemplation*, 319 – 324, 5. Zie ook: M. Peterson, W. Hasker e.a., *Reason & religious belief. An introduction to the philosophy of religion* (3e druk; Oxford, New York 2003) 273 – 275.

plaats vanuit en op basis van de eigen geloofs - of levensovertuiging van de geestelijke verzorger.

Volgens de beroepsvereniging heeft de geestelijk verzorger als ambtsdrager een identiteit 'die gelegitimeerd is door een erkend levensbeschouwelijk genootschap. Die identiteit kan weliswaar worden onderscheiden, maar niet losgezien van de professionaliteit'.¹³¹ Vanuit het filosofisch perspectief van dit onderzoek is die ambtshalve binding aan een dergelijk genootschap geen garantie voor de professionaliteit van de geestelijk verzorger. De neiging tot het sublimeren van de logica van de taal is sterk volgens Phillips.¹³² De neiging tot metafysische verklaringen in religie, de neiging om de claims in religie als een feitelijke kwestie te verdedigen, is sterk aanwezig, of de neiging om religie als irrationeel en infantiel weg te verklaren. Een zendende instantie van welke richting dan ook hoeft niet noodzakelijk een garantie te zijn voor de professionaliteit van de geestelijk verzorger.

De geestelijk verzorger is volgens de beroepsstandaard aanspreekbaar op de eigen levensbeschouwelijke identiteit. 'De geestelijk verzorger heeft weet van de eigen vooronderstellingen.'¹³³ Die aanspreekbaarheid staat niet ter discussie. Als het onderwerp van gesprek vaak het levensbeschouwelijke referentiekader van de cliënt is, dan is het vanzelfsprekend dat de geestelijk verzorger zelf daar ook op wordt bevraagd. Voor die aanspreekbaarheid is het goed kunnen verwoorden van de eigen levensbeschouwelijke identiteit van belang. Geestelijk verzorgers, ook als zij ambtelijk gebonden zijn, moeten zichzelf begrijpen om te weten wat zij waarderen en om te begrijpen welke plaats de eigen levensbeschouwing speelt in de context van hun leven. Als zij dat niet begrijpen dan zijn zij zelfs niet in de positie om te weten waarom zij wel of niets iets waarderen. Ook dan is reflectie en contemplatie op de taal waarin geestelijk verzorgers hun identiteit verwoorden van belang. In het filosofisch perspectief van dit onderzoek moet ook de conceptuele verwarring in het eigen denken ontrafeld worden.

Voor de beroepsvereniging is het ambtshalve aspect van belang 'omdat het domein van de geestelijk verzorger (zingeving) nooit 'neutraal' is en altijd vraagt om positiebepaling'.¹³⁴ Ook het radicaal pluralisme is een positiebepaling. Dat is geen neutrale positie, want hoewel de geestelijk verzorger vanuit dat radicaal pluralisme niet voorschrijft hoe gedacht moet worden, is de erkenning dat het erom gaat wat van betekenis en waardevol is voor de cliënt al een positiebepaling op zich. Alleen wordt die positie niet gelegitimeerd door een levensbeschouwelijke instantie: zij is inherent aan de contemplatieve (godsdienst) filosofische benadering van Wittgenstein en Phillips.

De beroepsvereniging heeft op 7 juni 2010 gestemd voor het vasthouden aan de ambtshalve binding. Alleen leden die ambtshalve gebonden zijn, hebben stemrecht. Mijn collega's die ook stemrecht hebben, stemden tegen. De argumentatie van voorstanders was, volgens mijn collega's die aanwezig waren, vooral dat zendende instanties geworteld zijn in eeuwenoude tradities. Dat is mijns inziens een eenzijdig en inconsequent argument.

131 VGVZ, *Beroepsstandaard*, 11.

132 Phillips, *Religion and the hermeneutics of contemplation*, 291 – 292.

133 VGVZ, *Beroepsstandaard*, 13 en 22.

134 *Ibidem*, 10.

Door het proces van liberalisering en individualisering van de geloofsinhoud van religies (zie 1.2.4) zijn in Nederland ook vormen van spiritualiteit gegroeid die losstaan van geïnstitutionaliseerde levensbeschouwelijke tradities. Die spiritualiteit mag zich verheugen in een grote belangstelling in de media. Kenmerkend voor die spiritualiteit is dat het gaat om persoonlijke groei. Die zoektocht is individueel en is naar binnen gericht. God is als het ware 'neergedaald in de innerlijke binnenwereld en wordt daar gezocht'.¹³⁵

De genoemde vormen van spiritualiteit worden vaak geschaard onder de noemer *New Age*. *New Age* is geen collectieve beweging maar eerder een trend, of een cluster van kenmerkende opvattingen.¹³⁶ Omdat zij niet gebonden is aan instituties, zijn er ook geen zedende instanties die geestelijk verzorgers zenden naar zorginstellingen. Het pluriforme aanbod van geestelijk verzorgers dat het recht op godsdienstvrijheid moet waarborgen (zie 1.2.4), gaat voor deze groep cliënten niet op. Er is ook geen levensbeschouwelijk instituut die de levensbeschouwelijke identiteit van geestelijk verzorgers die zich verwant voelen met *New Age* kan legitimeren.

De inzichten die de reflectie en contemplatie op de taal van Wittgenstein en Phillips oplevert, zijn ook van toepassing op nieuwe religieuze bewegingen. Ook dan is er vanuit een radicaal pluralistische positie geen maat om te bepalen of die bewegingen beter zijn of niet, of evenveel respect verdienen. Ook aan die nieuwe bewegingen wordt recht gedaan en mocht er sprake zijn van conceptuele verwarring dan wordt deze ook hier ontrafeld.

6.3 Een heilig huisje in een pluriforme samenleving

Voor de beroepsvereniging is het vasthouden aan de ambtshalve binding een heilig huisje. Dat heilig huisje leidt een onafhankelijk bestaan. Een bestaan dat geen recht doet aan levensbeschouwelijke veranderingen in de samenleving.

We speak of the spirit of a movement, the spirit of an age, and so on. Yet, when the movement is over and the age has passed, it would be confused to hypostatise their spirit as though it had an independent existence.¹³⁷

De ambtshalve binding leidt als hoofdweg een eigen leven en doet onvoldoende recht aan de wirwar van steegjes en straten van de pluriforme samenleving, waarin levensbeschouwelijke tradities zelf steegjes en straten zijn geworden en andere vormen van spiritualiteit groeien.

Als we denken dat de taal iets unieks is en losstaat van het menselijk bestaan dan worden we verblind door een ideaal en zien niet meer wat het actuele gebruik is van de taal.¹³⁸ Het ideaal van de beroepsvereniging is blijkbaar het vasthouden aan de regel van die ambtshalve binding. Maar

135 Stef Aupers, Dick Houtman, 'New Age. Post – christelijke religie in het gesecculariseerde westen' in: Meerten ter Borg e.a. *Handboek religie in Nederland. Perspectief – overzicht – debat* (Zoetermeer 2008), 282 – 300, aldaar 283 – 285, 291 – 296. Zie ook: Sengers 'Kwantitatief onderzoek naar religie', 75.

136 Sengers 'Kwantitatief onderzoek naar religie', 75.

137 D.Z. Phillips, 'Philosophy and theology – too close for comfort. A reply to Tage Kurtén', in: A.F. Sanders ed., *D.Z. Phillips' contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 111 – 124, aldaar 119.

138 Wittgenstein, *Philosophical investigations*, I, 100.

bepaalt een regel wat betekenisvol is, of is het andersom? Volgens Phillips is het niet zo dat de regels betekenis geven aan ons leven, maar dat onze levens betekenis geven aan de regels.¹³⁹ Ik ben het op dat punt met Phillips eens. In de uitoefening van het beroep geestelijk verzorger krijgen de regels betekenis. Als die regels in die praktijk niet in alle situaties een toepassing hebben dan zou je verwachten dat de regels worden gewijzigd.

6.4 Tot slot

Volgens de beroepsstandaard vindt de hulp en begeleiding aan het zingevingproces plaats vanuit en op basis van de levensbeschouwelijk identiteit van de geestelijke verzorger en op basis van de in dit onderzoek omschreven competenties. Maar in de omschrijving van die competenties ontbreekt de eigen levensbeschouwelijk identiteit van de geestelijk verzorger echter volledig. Dus ook de hulp en begeleiding aan het zingevingproces vindt niet plaats vanuit en op basis van de eigen geloofs- of levensbeschouwing van de geestelijk verzorger.

In het perspectief van dit onderzoek is het niet noodzakelijk zo, dat de professionaliteit en identiteit als ambtsdrager van de geestelijk verzorger gewaarborgd wordt door een levensbeschouwelijk genootschap. Door de filosofische reflectie en contemplatie op de taal wordt duidelijk wanneer er sprake van conceptuele verwarring is in die genootschappen en ook wanneer er sprake is van conceptuele verwarring in de levensbeschouwelijk identiteit van de geestelijk verzorger zelf.

Positiebepaling kan nooit neutraal zijn volgens de beroepsvereniging. Het radicaal pluralistische karakter van de filosofische methode is ook een positiebepaling. Die positie is een koele plaats van belangeloze aandacht. Die positiebepaling is niet neutraal. Erkend wordt wat van betekenis is voor cliënten.

Levensbeschouwelijke denominaties vertegenwoordigen niet andere vormen van spiritualiteit. De identiteit van geestelijk verzorgers die zich met die andere vormen verwant voelen, kunnen als zij dat al zouden willen, niet gelegitimeerd worden door een zendende instantie. De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging waar de beroepsvereniging van spreekt, wordt zo geen recht gedaan. De Wittgensteiniaanse benadering kan wel recht doen aan die nieuwe vormen en ook daar mogelijke conceptuele verwarring ontrafelen.

De beroepsvereniging is eenzijdig en niet consequent in het standpunt dat de professionaliteit en identiteit van de geestelijk verzorger gewaarborgd wordt door het vasthouden aan de ambtshalve binding. Die ambtshalve binding leidt als heilig huisje een onafhankelijk bestaan. Er is geen hoofdweg waar alle wegen van afgeleid zijn. Wat zinvol of logisch is, wordt zichtbaar in de levensvormen of de praktijk. In de praktijk van de geestelijke verzorging heeft de regel van de ambtshalve binding vaak geen toepassing meer.

De reflectie en hermeneutische contemplatie op religieuze taal is relevant voor en vertoont overeenkomsten met de diagnostisch - hermeneutische competentie. Het 'radicaal – pluralisme' dat inherent is aan de filosofie

139 Phillips, *'Philosophy's radical pluralism in the house of the intellect'*, 197 – 211, aldaar 203.

van Wittgenstein en Phillips is geen alternatieve hoofdweg. Het is een straat die evengoed bewandeld kan worden door geestelijk verzorgers die recht willen doen aan levensbeschouwelijk pluriformiteit.

6

CONCLUSIE EN SAMENVATTING

7

Geestelijke verzorging is een beroep in ontwikkeling. Er is onduidelijkheid over de eigenheid en positie van het vak. Die onduidelijkheid heeft te maken met een richtingenstrijd binnen de Vereniging voor Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen (VGVZ). De ene richting legt de nadruk op de ambtshalve binding aan een zendende instantie en de andere richting benadrukt de professionaliteit van de geestelijke verzorger. Die strijd weerspiegelt de veranderingen in de samenleving op godsdienstig gebied: afname van georganiseerde vormen van godsdienst, liberalisering, individualisering van de inhoud van geloven en pluriformiteit. Onduidelijkheid over die eigenheid en positie heeft ook te maken met het feit dat veel zorginstellingen niet meer werken vanuit een gedeelde levensbeschouwelijk identiteit. Daarom zoeken geestelijk verzorgers volgens de godsdienstpsycholoog Zock naar een nieuwe omschrijving 'die verschillende levensbeschouwingen, religies en levensbeschouwelijke inspiraties overstijgt'.

Dit onderzoek is gericht op geestelijke verzorging in de geestelijke gezondheidszorg. In de geestelijke gezondheidszorg is de biomedische wetenschap dominant. Die wetenschap heeft veel resultaten geboekt, maar gaat voor een deel voorbij aan de waarden van cliënten zelf. Juist een psychiatrische diagnose is gericht op het gebied van ervaringen, gedrag, emoties, overtuigingen, waar menselijke waarden een heel diverse rol spelen. Aandacht voor het zingevingproces is bij uitstek het werkdomein van de geestelijke verzorger en is gericht op de betekenis van die waarden in het leven van cliënten. Bij de aandacht die geestelijk verzorgers beroepshalve hebben voor religieuze betekenisgeving van cliënten worden nogal een vraagtekens gesteld. Met veronderstellingen dat we nu toch de wetenschap hebben en dat religie daarmee in strijd is, heb ik als geestelijk verzorger bij Lentis (een instelling voor de geestelijke gezondheidszorg in de provincie Groningen) regelmatig te maken. Vandaar ook dat de focus in dit onderzoek met name gericht is op religieuze betekenisgeving.

De filosofie van Ludwig Wittgenstein is uitgangspunt voor dit onderzoek. Deze filosofie is een reflectie op de taal die mensen gebruiken. Met 'taal' bedoelt Wittgenstein niet alleen gesproken of geschreven taal, maar ook denkbeelden, gebaren, regels, proposities en rituelen: taal dus in de ruimste zin van het woord. Door de reflectie op de taal in de ruimste zin van het woord wil de filosofie recht doen aan de plaats die de taal heeft in

het menselijk bestaan. De filosofie van Wittgenstein wil klaarheid brengen wanneer er sprake is van conceptuele verwarring in de taal. Reflectie op de taal is de remedie tegen conceptuele verwarring. De godsdienstfilosoof D. Z. Phillips werd geïnspireerd door de filosofie van Wittgenstein. Het doel van dit onderzoek is: Expliceren dat de filosofie van Wittgenstein handreikingen biedt aan de geestelijk verzorger die recht doen aan de pluriformiteit van levensbeschouwingen.

De focus van dit onderzoek is gericht op de diagnostisch – hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger. Samen met de therapeutische competentie vormen zij de basis voor de hulp en begeleiding aan het zingevingproces. De centrale vraag van dit onderzoek is: Welke bijdrage levert de filosofie van Wittgenstein aan de diagnostisch - hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger? De centrale vraag en de deelvragen worden beantwoord aan de hand van casuïstiek.

In het eerste deel van dit onderzoek wordt de aard van de filosofie geëxpliceerd. In hoofdstuk 2 wordt duidelijk dat een viertal taken die Wittgenstein aan de filosofie stelt relevant zijn voor de diagnostisch - hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger. 1. De filosofie heeft geen criterium dat voorschrijft hoe gedacht moet worden of hoe bepaalde ervaringen opgevat moeten worden. 2. Inherent aan dat de filosofie niets voorschrijft, is dat de filosofie 'alles laat zoals het is'. 'Alles laten zoals het is' verwijst niet naar de resultaten van een filosofisch onderzoek, maar naar de aard van het onderzoek. Alles wat nodig is voor een filosofisch onderzoek is al aanwezig in het menselijk bestaan. De betekenis van de taal in de ruimste zin van het woord wordt niet veranderd. 3. De filosofie is een beschrijving van dat wat gedacht, gezegd, gedaan of verondersteld wordt. In die beschrijving wordt de plaats van denkbeelden, ervaringen en dergelijke gelokaliseerd in de context van het menselijk bestaan. Dat wat zinvol is of logisch is om te denken, te zeggen, te veronderstellen of te doen, staat niet los van, maar is geworteld in het menselijk bestaan. 4. Anders dan in ander wetenschappelijk onderzoek worden er in de filosofie geen verklaringen gegeven. Volgens Wittgenstein leiden verklaringen niet tot begrip van en doen geen recht aan de betekenis die denkbeelden of ervaringen hebben in het leven van mensen.

Aan de hand van een casus wordt getoond hoe met deze vier handreikingen de diagnostisch – hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger recht doet aan een waardevolle ervaring van een cliënt en dat de geestelijk verzorger een eigen onderscheiden bijdrage levert aan het zorgaanbod van de geestelijke gezondheidszorg.

In hoofdstuk 3 wordt duidelijk dat de filosofische reflectie op de taal aansluit bij de diagnostisch - hermeneutische competentie. Phillips noemt de reflectieve aard van de filosofie voor de godsdienstfilosofie 'hermeneutische contemplatie'. Er zijn vier overeenkomsten tussen die filosofische benadering en de diagnostisch - hermeneutische competentie. 1. Het gaat bij de filosofische reflectie en de diagnostisch - hermeneutische competentie om belangeloze aandacht en niet om het persoonlijk waarderen of het verdedigen van een eigen levensbeschouwelijk standpunt. 2. Het 'hermeneutische' is een kwestie van interpreteren in de zin van begrijpen. 'Je een taal voorstellen is je een manier van leven voorstellen'; is een uitspraak van Wittgenstein. Door verbanden te leggen 'toont zich' welke

rol bepaalde concepten spelen in het menselijk bestaan. Ook in de diagnostisch – hermeneutische competentie gaat het erom die verbanden te leggen. 3. Inherent aan dat ‘tonen’ is dat reflectie en hermeneutische contemplatie op de taal niet alleen een kwestie is van denken, maar ook een ingespannen luisteren en kijken naar de taal in de ruimste zin van het woord. Dat geldt ook voor de diagnostisch - hermeneutische competentie 4. Die competentie richt zich net als de filosofie van Wittgenstein op het specifieke en afzonderlijke en is niet generaliserend van karakter. In de diagnostisch - hermeneutisch competentie gaat het erom hoe bepaalde levensbeschouwelijke overtuigingen, of concepten een rol spelen in het leven van de cliënt zelf.

Aan de hand van een casus wordt getoond hoe begrippen als bijvoorbeeld ‘karma’, ‘verzaking’ zichtbaar worden in het leven van een cliënt. Ook in deze casus is het ‘hermeneutische’ geen verklaring in die zin dat er een diepere betekenis verscholen ligt achter die begrippen. Dat de cliënt uit de casus een gelaten indruk maakte en medicatie weigerde, hield geen verband met de rol van het concept karma speelde in zijn geloof, maar hield verband met de betekenis die de begrippen ‘ziekte’ of ‘ziek - zijn’ voor hem had en zijn onbekendheid met de zorg die de geestelijk gezondheidszorg bood.

De inzichten die filosofie van Wittgenstein en Phillips oplevert voor de taal in en over religie zijn het onderwerp van het tweede deel van dit onderzoek. Met de voorstelling van religie als irrationeel en in strijd met de wetenschap kunnen geestelijk verzorgers regelmatig worden geconfronteerd. In die voorstelling is volgens Wittgenstein sprake van conceptuele verwarring. Door de route naar die conceptuele verwarring te ontrafelen, maakt Wittgenstein duidelijk dat het ‘sublimeren van de logica van de taal’ de bron is van die verwarring.

In hoofdstuk 4 wordt duidelijk dat als de criteria van de empirische wetenschap toegepast worden op terreinen van het leven waar zij geen toepassing hebben, de logica van de taal wordt gesublimeerd. De noodzaak van het lokaliseren van de plaats die taalspelen hebben in het menselijk bestaan, wordt door Wittgenstein keer op keer benadrukt. De verschillende taalspelen zijn niet afgeleid van een superspel, bijvoorbeeld de empirische wetenschap. De verschillende manieren waarop we de taal gebruiken, bijvoorbeeld in religie, zijn geen variaties op één paradigmatisch gebruik. Er is geen hoofdweg waar alle wegen van afgeleid zijn. De empirische wetenschap is één manier om te onderzoeken wat logisch is of zinvol om te zeggen, te geloven, of te doen, maar niet de enige. Als de criteria van de empirische wetenschap toegepast worden op terreinen van het leven waar zij geen toepassing hebben, wordt de logica van de taal gesublimeerd. De veronderstelling dat die wetenschap de enige manier is om te checken wat wel of niet correspondeert met de realiteit leidt tot een voorstelling van gelovigen als irrationeel, of als mensen die niet beter weten.

De veronderstelling dat religieuze taal niet correspondeert met het raamwerk van de fysieke werkelijkheid en daarom betekenisloos is, roept de vraag naar verklaringen op. Hoe kan het toch dat mensen blijven geloven, terwijl we nu toch de wetenschap hebben? Religieuze denkbeelden hebben een basis in een geloofsovertuiging en worden zichtbaar in het leven van mensen. Freud veronderstelde dat religieuze denkbeelden een andere

basis hebben: dat zij veroorzaakt worden door bijvoorbeeld gevoelens van onmacht in een onveilige wereld. Door die veronderstelling reduceerde Freud die taalspelen tot neuroses. Een geloofsovertuiging is in die optiek een vorm van geestelijke ongezondheid. Zo wordt een streep gehaald door religie als bron van zingeving. Voor Wittgenstein en Phillips is religie wel degelijk een bron van mogelijke zingeving. Door het lokaliseren van de plaats die religieuze denkbeelden hebben in het menselijk bestaan, doet Wittgenstein recht aan die denkbeelden.

Aan de hand van een casus wordt in dit hoofdstuk getoond dat religieuze uitspraken expressief van karakter zijn. Religieuze taal uit zich vaak in beelden. 'God spreekt', 'God is een bron van licht'. Die beelden zijn letterlijk bedoeld. 'Letterlijk' in de betekenis dat er niet iets anders mee wordt bedoeld. Dat betekent niet dat zij feitelijk te verifiëren zijn. Het geloof in de waarheid van die beelden is het belijden van een geloof. Een geloofsovertuiging toont zich in bijvoorbeeld dankbaarheid of verwondering, of kan worden beproefd als mensen te maken krijgen met het noodlot. De beelden die mensen gebruiken om hun geloof uit te drukken, kunnen een expressie zijn van wat belangrijk is in hun leven en ook regulerend zijn voor wat zij doen en laten.

In hoofdstuk 5 wordt duidelijk dat er sprake is van 'het sublimeren van de logica van religieuze taal' wanneer er bovennatuurlijke verklaringen of rechtvaardigingen worden gegeven voor datgene wat mensen overkomt. Die verklaringen of rechtvaardigingen staan los van dat waar mensen mee te maken hebben, of waar zij onder te lijden hebben. Wittgenstein noemt religie verwerpelijk als er verklaringen of rechtvaardigingen worden gegeven voor dat wat mensen overkomt. Theodicees geven verklaringen voor het waarom van het kwaad en het lijden. Het zijn metafysische verklaringen die geen recht doen aan de situaties waaronder mensen te lijden hebben en zij gaan voorbij aan het lijden van mensen zelf. Religieuze uitspraken horen thuis in de taal van religie. Zij kunnen geen verklaringen zijn voor de fysieke werkelijkheid. Als dat wel verondersteld wordt dan wordt de logica van religieuze taal gesublimeerd. Dan wordt religieuze taal gebruikt waar zij geen toepassing heeft.

Als cliënten God in hun leven zien, in hun ervaring of situatie zien, dan is dat aldus Phillips wat anders dan God als de verklaring zien voor die ervaring of situatie. Dat te kunnen onderscheiden, is belangrijk voor de diagnostische - hermeneutische competentie van de geestelijk verzorger. Het geloof in God kan van betekenis zijn in het leven van mensen als zij geconfronteerd worden met bijvoorbeeld een psychiatrische ziekte, maar is er geen verklaring voor. Als dat wel wordt verondersteld dan zijn cliënten daadwerkelijk aan de goden overgeleverd en kan de zorg stagneren, zoals aan de hand van een casus word getoond. De remedie is dat de geestelijk verzorger mogelijke metafysisch taalgebruik terugbrengt naar het religieuze taal gebruik door de verbinding te leggen tussen de actuele situatie waarin de cliënt zich bevindt en diens geloofsovertuiging. Inherent aan de filosofie van Wittgenstein en Phillips is dat de geestelijk verzorger zich vooral moet onthouden van metafysische verklaringen of rechtvaardigingen. Niet omdat de filosofie dat voorschrijft, maar omdat die verklaringen conceptueel verward zijn.

In het derde deel van dit onderzoek wordt in hoofdstuk 6 geëxpliceerd wat het radicaal – pluralistische karakter van de filosofie van Wittgenstein

inhoudt. Die filosofie wordt geboren uit verwondering over de variëteit in levensbeschouwelijke denkbeelden. Het radicaal pluralisme is niet relativistisch. Er is geen universele maat om te bepalen welke levensbeschouwingen beter zijn of dat zij allemaal gelijkwaardig zijn of evenveel respect verdienen.

Dat radicaal pluralisme is een positiebepaling die niet neutraal is. Net als in de filosofie erkent de geestelijk verzorger wat van betekenis is voor cliënten. Belangeloze aandacht maakt dat de geestelijk verzorger breed inzetbaar is.

De ambtshalve binding aan een zendende instantie is niet noodzakelijk een voorwaarde voor de professionaliteit en een legitimatie voor de levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijke verzorger. De competenties die nodig zijn voor de hulp en begeleiding aan het zingevingsproces vinden ook volgens de beroepsstandaard niet plaats op basis en vanuit de eigen geloofs- en levensovertuiging van de geestelijk verzorger. In het perspectief van dit onderzoek is het niet noodzakelijk zo, dat de professionaliteit en identiteit als ambtsdrager van de geestelijk verzorger gewaarborgd wordt door een levensbeschouwelijk genootschap, zoals de beroepsvereniging zegt. Door de filosofische reflectie en contemplatie op de taal wordt duidelijk wanneer er sprake van conceptuele verwarring is in die levensbeschouwelijke denominaties en ook wanneer er sprake is van conceptuele verwarring in het denken van de geestelijk verzorger zelf.

De beroepsvereniging is inconsequent en eenzijdig in het vasthouden aan de ambtshalve binding. De beroepsvereniging doet zelf geen recht aan de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. Zendende instanties vertegenwoordigen geen andere vormen van spiritualiteit en kunnen de identiteit van geestelijk verzorgers die zich daarmee verwant voelen niet legitimeren.

Als de regel van de ambtshalve binding toegepast wordt op de praktijk van de geestelijke verzorging waar zij geen toepassing heeft, dan zou je verwachten dat die regel veranderd wordt. De filosofie van Wittgenstein en Phillips overstijgt de pluriformiteit in levensbeschouwingen niet, maar wil recht doen aan de veelzijdige manieren waarop mensen betekenis geven aan hun leven. De Wittgensteiniaanse traditie is geen alternatieve hoofdweg, maar een straat die evengoed bewandeld kan worden.

7.1 Verder onderzoek

Dit onderzoek betreft nog maar een klein deel van de filosofie van Wittgenstein. De relevantie voor geestelijk verzorgers van wat Wittgenstein schrijft over de (on) mogelijkheid van privé-taal is een onderwerp voor nader onderzoek.¹⁴⁰ Wittgenstein gaat in op de vraag in hoeverre de taal waarin mensen hun innerlijke ervaringen, stemmingen, of gewaarwordingen uitdrukken, een privé - taal is.¹⁴¹ Hoe weten wij dat als iemand zegt dat hij pijn heeft, wij hetzelfde bedoelen? In welke zin zijn innerlijke zintuiglijke gewaarwordingen of gevoelens een privé-zaak?¹⁴² Interessant zou zijn te

140 Wittgenstein, 'Notes for lectures on 'private experience' and 'sense data', 200 – 288. Zie ook: Rush Rhees, 'The language of sense data and private experience', in: James Klagge en Alfred Nordmann red., *Philosophical occasions, 1912 –1951* (Indianapolis en Cambridge 1993) 289 – 367.

141 Wittgenstein, *Philosophical investigations*, I, 243.

142 Ibidem, I, 246.

onderzoeken hoe de taal waarin die innerlijke gewaarwordingen geuit worden, zich verhoudt tot mensen die psychotisch zijn? In hoeverre kunnen wij hen begrijpen?

Voortbordurend op de filosofie van Wittgenstein, schrijft Phillips over wat wel en niet gezegd kan worden in religie. De inzichten die de hermeneutische contemplatie van religieuze concepten als de 'ziel' en 'onsterfelijkheid'¹⁴³, het 'hiernamaals',¹⁴⁴ 'bidden'¹⁴⁵ oplevert zijn ook voor geestelijk verzorgers relevant. Phillips gaat ook in op wat zinvol is om te zeggen of niet over de notie van een almachtige God in relatie tot het lijden waar mensen mee te maken hebben en in relatie tot wonderen. Houdt die almacht in dat God de Eiffeltoren drie keer om de maan kan laten draaien, de rots van Gibraltar op kan tillen, kan fietsen, ijsjes eten?¹⁴⁶ Daarbij betreft hij ook de notie van Gods' wil.¹⁴⁷ Zaken die relevant zijn voor geestelijk verzorgers als mensen vragen stellen over of het de wil van God is dat zij lijden, of waarom God hun lijden toelaat.

7

---

143 Zie bijvoorbeeld: Phillips, *Recovering religious concepts*, 138 - 156. Zie bijvoorbeeld ook
144 Ibidem, 171 - 190. D.Z. Phillips, 'Pictures of eternity - A reply to Mario von der Ruhr', in: A.F. Sanders ed., *D.Z. Phillips' contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 75 - 94.

145 D.Z. Phillips, 'Philosophy, piety and petitionary prayer - A reply to Walter van Herck', in: A.F. Sanders ed., *D.Z. Phillips' contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 139 - 152. Zie ook: D.Z. Phillips, *The concept of prayer* (Londen 1965).

146 Phillips, *The problem of evil*, 15 en 18.

147 Ibidem, 22 - 48.

LITERATUUR

Aupers, Stef, Houtman, Dick, 'New Age. Post – christelijke religie in het gesecculariseerde westen' in: Meerten ter Borg e.a. *Handboek religie in Nederland. Perspectief – overzicht – debat* (Zoetermeer 2008), 282 – 300.

Dawkins, Richard, *The God delusion* (Boston en New York 2006).

Flood, Gavin, *An introduction to Hinduism* (Cambridge 1996).

Frazer, J. G., *The golden bough. A study in magic and religion* (10e druk; Londen en Basingstoke, abridged edition, 1978).

Freud, Sigmund, 'De toekomst van een illusie', in Thomas Graftdijk red., *Sigmund Freud. Beschouwingen over cultuur* (Meppel en Amsterdam 1987) 95 – 159.

Fulford, K. W. M., e. a., 'Looking with both eyes; fact and value in psychiatric diagnosis?', in: *World psychiatry* 4 (2005) 78 – 86.

Fulford, K. W. M., *Moral theory and medical practise* (New York, e.a. 1989) .

Fulford, K.W.M. 'Religion and psychiatry, Extending the limits of tolerance' in D. Bhugra ed., *Psychiatry and religion: Context, consensus and controversies* (2e druk; Londen 2006) 5 – 22.

Fulford, K.W.M. en Colombo, A., 'Six models of mental disorders: a study combining linguistics – analyse and empirical methods. In: *Philosophy, psychiatry and psychology*, 11 (2004) 129 – 144.

Goudsbloem, J. 'Inleiding', in Thomas Graftdijk red., *Sigmund Freud. Beschouwingen over cultuur* (Meppel en Amsterdam 1987) 7 – 17.

Heitink, Gerben, 'Geestelijk verzorger: een ambt en een ambacht', in: Jaap Doolaard red. , *Nieuw handboek geestelijke verzorging* (Kampen 2006) 161 – 170.

McGrath, Alister, *The 2009 Gifford lectures. A fine – tuned universe: science, theology and the quest for meaning* (Aberdeen 2009).

Mooij, Antoine, *Psychoanalytisch gedachtegoed. Een modern perspectief* (Amsterdam 2002).

Mooren, Jan Hein, 'Meervoudig professioneel', *Tijdschrift geestelijke verzorging* 8 – 36 (2005) 17 –22.

Munten, G., e.a., 'Evidence based practice; een kritische reflectie' in: *Verpleegkunde. Nederlands – Vlaams wetenschappelijk tijdschrift voor verpleegkundigen*. 21 (2006) 148-256.

Pals, Daniel, L., *Eight theories of religion* (New York en Oxford 2006).

Peterson, M., Hasker W., e.a. , *Reason & religious belief. An introduction to the philosophy of religion* (3e druk; Oxford, New York 2003).

Philipse, Herman, *Atheïstisch manifest en de onredelijkheid van religie* (Amsterdam 2004).

Phillips, D. Z., *Belief, change and forms of life* (Houndmills e.a. 1986).

Phillips, D. Z., *Faith after foundationalism* (Londen en New York 1988).

Phillips, D. Z., *From fantasy to faith. Morality, religion and twentieth – century literature* (2e druk; Londen 2006).

Phillips, D. Z. 'Locating philosophy's cool place. A reply to Stephen Mulhall', in: A. F. Sanders ed., *D.Z. Phillips' Contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot en Burlington 2007) 29 – 54.

Phillips, 'Pictures of eternity - A reply to Mario von der Ruhr', in: A.F. Sanders ed., *D.Z. Phillips' Contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 75 – 94.

Phillips, D. Z., 'Philosophy and theology – too close for comfort. A reply to Tage Kurtén', in: A.F. Sanders ed., *D.Z. Phillips' Contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 111 – 124.

Phillips, D.Z., *Philosophy's coolpace* (Ithaca en Londen 1999).

Phillips, D. Z., 'Philosophy, piety and petitionary prayer. A reply to Walter von Herck' in: A.F. Sanders ed., *D.Z. Phillips' Contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 139 - 152.

Phillips, D. Z. 'Philosophy's radical pluralism in the house of intellect. A reply to Henk Vroom', in: A. F. Sanders ed., *D.Z. Phillips' Contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 197 – 212.

Phillips, D. Z., 'Philosophy, theology and cultural conflicts. A reply to I.U. Dalferth', in: A. F. Sanders ed., *D.Z. Phillips' Contemplative philosophy of religion. Questions and responses* (Aldershot, Burlington 2007) 167 - 180.

Phillips, D.Z., *Recovering religious concepts. Closing epistemic divides* (Basingstoke en New York 2000).

Phillips, D. Z., *Religion and the hermeneutics of contemplation*. (2e druk; Cambridge 2001).

Phillips, D.Z., *Religion and friendly fire. Examining assumptions in contemporary philosophy of religion*. (Aldershot 2005).

Phillips, D.Z. *Religion without explanation* (Oxford 1976).

Phillips, D. Z., *The concept of prayer* (Londen 1965).

Phillips, D.Z. *The problem of evil and the problem of God* (Minneapolis 2005).

Phillips, D.Z., *Wittgenstein and religion* (Londen 1993).

Praag, van, H.M., *God en psyche. De redelijkheid van het geloven. Visies van een jood* (Amsterdam 2008).

Rhees, Rush, 'The language of sense data and private experience', in: James Klagge en Alfred Nordmann red., *Philosophical occasions, 1912 –1951* (Indianapolis en Cambridge 1993) 289 – 367.

Sanders, A.F. *Representaties van religie in het Nederlandse debat* (Groningen 2008).

Sengers, Erik, 'Kwantitatief onderzoek naar religie in Nederland' in: Meerten ter Borg e.a. *Handboek religie in Nederland. Perspectief – overzicht – debat* (Zoetermeer 2008), 67 –85.

Swinburne, R. *The existence of God* (2e druk: Oxford en New York 2004).

Vosman, Frans, Baart, Andries, *Aannemelijke zorg. Over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg* (Den Haag 2008).

Vandenbergh, J., 'Grenzen aan evidence – b(i)ased psychiatrie?', *Tijdschrift voor psychiatrie* 50 (2008) 377 – 385.

Vereniging voor geestelijk verzorgers in zorginstellingen, *Beroepsstandaard voor geestelijk verzorgers in zorginstellingen* (2002).

Wittgenstein, Ludwig, *Culture and value*, (2e druk; Chicago 1984).

Wittgenstein, L. W., *Lectures and conversations on aesthetics, psychology & religious belief* (4e druk; Kent 1966).

Wittgenstein, Ludwig, *On certainty* (2e druk; Oxford 1974).

Wittgenstein, L. W., *Philosophical investigations* (5e druk; Malden, Oxford en Carlton 2003).

Wittgenstein, L. W., 'Notes for lectures on 'private experience' and 'sense data', in: James Klagge en Alfred Nordmann red., *Philosophical occasions, 1912 –1951* (Indianapolis en Cambridge 1993) 200 – 288.

Zock, Hetty, 'De geestelijk verzorger in beeld. Tegenstrijdige opvattingen en verwachtingen' in: B. de Boer e.a. red., *Tijdschrift voor geestelijke verzorging* 8 - 34 (2005) 15 – 23.

Zock, T.H. 'De toren van Babel' in: T.H. Zock en G. Glas red., *Religie in de psychiatrie* (Tilburg 2001) 10 - 22.

Zock, Hetty, 'It takes two to tango. De beroepsidentiteit van de geestelijk verzorger in een veranderende context', *Tijdschrift voor geestelijke verzorging* 40 (2006) 5 – 15.

Websites

[video.google.com dawkins mcgrath](https://www.youtube.com/watch?v=mcgrath)

www.humanistischverbond.nl/hv/campagne.html

www.vgvz.nl